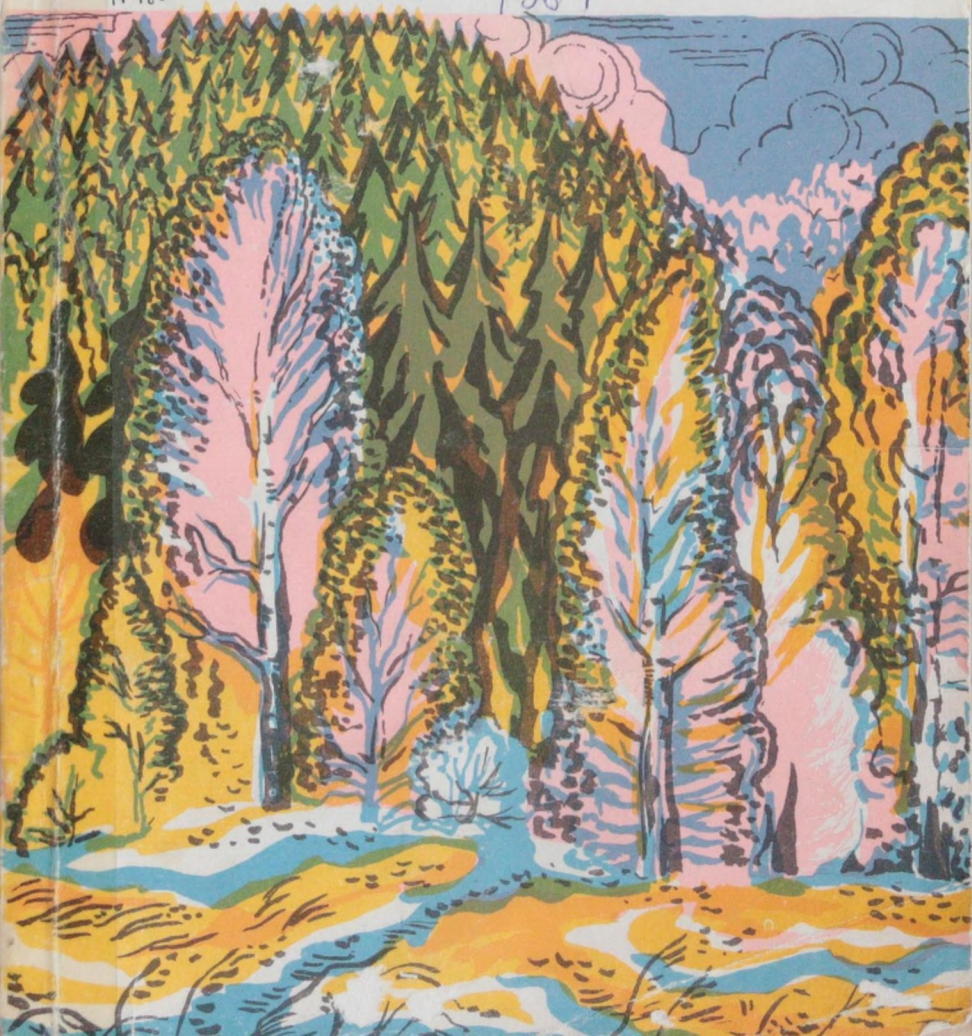

АЛТЫН-КАЗЫК

С(Акт)
П-480

1984

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Холмы - казки
1984.

№ 7. 10396 — 10.000.000.

18.11.03

23

Холмское

Ирбамасва

Исмаилов

авт

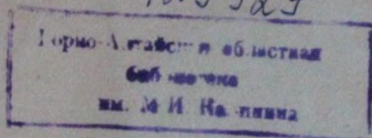
АЛТЫН-КАЗЫК

Литературно-кеендик жуунты

~~429929~~

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛҮГИ

1984

П180 **Полярная звезда:** Литературно-художественный сборник. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства 1984. — 128 с.

Јуунты башка-башка бѳлѳктѳрдѳг турат. «Јангы чѳмдемелдерден» деген бѳлѳкке Б. Укачининг куучындары, Б. Кудирмѳковтыг јурт клубтарга керектѳ бир бѳлѳктѳ пѳесазы кирген. «Кѳчѳрнштер» деген бѳлѳкке ѳскѳ тилдерден кѳчѳрилген произведениелер кирген.

Јуунтыда анайда ок кѳп очерктер ле статьялар јарлалат.

ПОЛЯРНАЯ ЗВЕЗДА

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ СБОРНИК
НА АЛТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Художник З. В. ЯНСОН

Редактор Б. Ч. Телесов. Ответственный за выпуск З. Ш. Шинжина. Художественный редактор В. И. Ортокулова. Технический редактор М. Г. Шелепова. Корректор Л. А. Патогашева.

Сдано в набор 24. 09. 84. Подписано в печать 02. 11. 84. АН 13269. Формат 70х84 1/16. Бум. тип № 3. Гарнитура школьная. Высокая печать. Усл. п. л. 8,72. Уч. изд. л. 8,03. Тираж 1000 экз. Заказ 3419. Цена 65 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

П 70500 — 030
М 138 (03) 84 76 — 84

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1984

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМГЕ ЛЕ ПАТРИОТИЗМГЕ ТАЗЫКТЫРАРЫНЫҢ СУРАКТАРЫ

Бистинг областьтын партийный организациязы КПСС-тин националь-
ный политиказынын ленинский ээжилерин жүрүмдө бүдүрүп, ишкүчиле
јаткандарды, анчада ла јашөскүримди, патриотизмге үредип тазыкты-
рар ишти турумкай өткүрүп туру.

Партиянын областной комитеди Туулу Алтайда башка-башка на-
циональностту улус јуртаганын ајаруга алып, партийный, советский ак-
тивтин ижин албатылар ортодо најылыкты тындыдарына, нациялар орто-
до колбуларда озогы жүрүмнен арткан кылык-јанды јоголторына уулан-
дырып туру. Партийный пропаганда ла агитация ажыра албаты-калыкка
бистинг социалистический жүрүмистин улу јаан једимдери, бирлик ама-
дулар учун тартыжуда нациялар карындаштык өмөлөжөринин учуры
јарталат.

Ишкүчиле јаткандарды интернационализмге ле патриотизмге тазык-
тырар иште партийный организациялар ученыйларга, албаты-хозяйство-
нын специалисттерине, интеллигенцияга јөмөнип туру. Бүгүн Туулу Ал-
тайда албаты-хозяйствонин башка-башка бөлүктеринде бийик ле аңы-
лу орто үредүлу 15 муннан ажыра специалист, наукалардын 92 канди-
дады иштеп туру. Олордын үчинчи үлүзи — алтайлар.

Областын партийный организациязы интернационализмге ле па-
триотизмге тазыктыраын јаңыс ла идеологический иштин аргаларыла
эмес, је анайда ок экономический ле социальный өзүмнин задачаларын
бүдүретен иш ажыра өткүрер керек деп шүүп туру.

Мында коммунисттерди ле бастыра ишкүчиле јаткандарды нация-
лар ла олордын ортодо колбулар керегинде теорияга үредери јаан
учурлу. Нациялар ортодо колбулардын теориязын политический ле
экономический үредүнин системазында үренер керек.

Бүгүнгү күнде Туулу Алтайда партиянын национальный политика-
зын таркадар, интернационализмге ле патриотизмге тазыктырар иште
албатынын 53 университеди, коммунистический иштин 487 школы,
155 пропагандист, 3700 лектор, 3000 политинформатор ло агитатор
туружат.

Бу ишти бийик кеминде өткүрерге областьтын партийный органи-

зациязы пропагандисттердин, өскө дө идеологический активтин текши үредүзин ле идейно-теоретический кемин бийиктедери жанынан жаантайын кичеенип жат. Областьта бүгүн бар пропагандисттердин 90 проценти бийик үредүлү улус, 60 проценти албаты үредүзинин ишчилери.

КПСС-тин обкомында интернационализмнин сурактары аайынча пропагандисттерле семинар өткүрер ле ишкүчиле жаткандардын алдына докладтар эдер аңылу докладчиктер жөптөлгөн. Олордын тоозында партийный ла советский органдардын, общественный организациялардын башкараачы ишчилери, ученылар, пединституттын преподавательдери.

Ишкүчиле жаткандарды совет патриотизмге ле социалистический интернационализмге үредип тазыктырар ишти партийный организациялар экономический задачаларды бүдүргениле колбой, улус иштеп турган жерде өткүрүп турганы коммунизмге, интернационализмге тазыктырар эн артык школ болуп жат.

Туулу Алтайда, бастыра ороондо чылап ок, албаты-хозяйство токтоду жоктон өзүп турганы бирлик албатыхозяйственный биригүнийн үзүлбөс бөлүги. Ылдан жылга Совет башкару там ла көп акча-жөөжөни бистин областьтын албаты-хозяйствозы ла культуразы жаранарына чыгымдап жат. Областька жаан болушты союзный ла автономный республикалар, Российский Федерациянын крайлары ла областтары берип турулар. Олор жүзүн-башка жазалдар, сырье, материалдар ла албаты элбеде тузаланар товар бергилейт. Туулу Алтайдын предприетилери станокторды ла жазалдарды Москвадан ла Ленинградтан, Украинадан ла Белоруссиядан, Орто Азиядан, Уралдан ла Ыраак Күнчыгыштан, сырьелы ла жарымфабрикаттарды Карелиядан ла Узбекистаннан, Ивановодон, Красноярсктан ла Российский Федерациянын өскө дө городторынан алып жадылар. Колхозтордын ла совхозтордын кыраларында Казахстаннын, Белоруссиянын, Украинанын ла РСФСР-дин ишмекчилеринин колдорыла эдилген тракторлор ло өскө дө журтхозяйственный техника иштейт.

Туулу Алтайдын албаты-хозяйствозына бийик ле аңылу орто үредүлү специалисттерди белетеп турганы СССР-дин өскө албатыларынын биске болужын керелейт. Бүгүн бистин областьтын муннан ажыра иит уулдары ла кыстары Москванын, Ленинградтын, көп республикалардын ла областтардын институттарында ла университеттеринде үренгилейт.

Областьтын партийный организациязы бойынын ижинде өскө республикалардын ла областтардын научный институттарыла, конструкторский ле проектный организацияларыла элбеде өмөлөжөрине жаан аяру эдет. Олорло жуук колбулу болгоны жолдор жазаарынын ла гражданский строителствонун, городты ла журттарды жарандыраарынын көп сурактарын бүдүрерге болужат. Темдектезе, областьтын аймактарын колбоштырган жолдо — Чуйдын трагында көп күрлерди Грузиянын, Москванын архитекторлоры тургускан проекттер аайынча салган. Гор-

но-Алтайскта драмтеатрды, быттын туразын, өскө дө көп общественный тураларды Ленинградтын, Новосибирсктин, Барнаулдын, Бийсктин архитекторлоры, городтын водопроводын Кемеровонун ла Уфанын архитекторлоры проектеп жазаган. Областька анайда элбеде болужып турганы интернациональный колбулар элбеерине, албатылардын најылыгы там тыгырына жөмөлтө эдет.

Социалистический интернационализмнин улу жаан једими болгон, партиянын ла башкарунын ленинский национальный политиказы јүрүмде бүткенин керелеген албатылардын најылыгын областьтын партийный организациялары идеологический иштин бастыра аргаларыла элбеде пропагандировать эдип турулар.

Производсто предприятиелердин интернациональный колбулары совет јүрүм артык болгонын јартаар арга берет, ишкүчиле јаткандардын социалистический көрүм-шүүлтезин тыгыдарына, иште најылык болоруна, бой-бойына болужып, өмөлөжөрине жөмөлтө эдет.

Ишкүчиле јаткандарды интернационализмге ле патриотизмге тазыктырар иште быжулап ченелген аргалардын бирүзи — социалистический мөрөй. Мөрөйдө улус государствовнын текши јилбилери ле задачалары учун кичеенип турганы көргүзилет, бой-бойына болужары, өмөлөжөри тыгыйт, озочыл ченемел алыжары элбейт.

Он биринчи бешјылдыктын јакылталарын јенүлү бүдүрери учун бүгүн албаты-хозяйствонын бастыра бөлүктеринде 50 муннан ажыра ишчилер мөрөйлөжөт. Промышленностьто, транспортто, строителство-до, јурт хозяйство-до, бытовой јеткилдеште 163 коллектив ле иштин 3700 озочылы бешјылдыктын төрт јылынын јакылталарын Улу Октябрь-дын 67-чи јылдыгына бүдүрер молју алдылар.

Ишти чындыйлу ла једимдү бүдүрери, иштин арбынын бийиктедери, продукцияны эдерине чыгымдарды астадары учун тартыжары албаты-калыктын иштеги эрчимин көргүзип, социалистический мөрөйдин төс учуры боло берди. «Чындыйдын бешјылдыгына — ишмекчилердин жөмөлтөзи», «Коштой бир де кижки сөңдобозын», «Кажы ла кижкинин бийик једиминег — коллективтин бийик једимдү ижине» ле өскө дө патриотический баштанкайларды Туулу Алтайда, бистин көс јетпес элбек Төрөлистин ончо республикаларында ла областьтарында чылап ок, бастыра улус јарадып жөмөгөни мөрөйдин патриотический ле интернациональный учурын кереледи.

Карындаштык республикалардын, областьтардын, предприятиелердин ле башка-башка ишчилердин ортодо мөрөй интернационализмнин ле патриотизмнин ээжилериле төзөлгөн. Ченемел алышканы карындаштык албатылардын јангы једимдериле таныжарга болужат. Творческий мөрөйлөшкөни, совет патристизмнин ле социалистический интернационализмнин ээжилери аайынча бой-бойына болушканы улусты јуукташтырып, оморды најылык ла нөкөрлик эдет.

Бистин область Хакасияла мөрөйлөшкөли удаган. Горно-Алтайск

город крайда Новоалтайск городло иште маргыжат. Областын коллективтери, аймактар бойлорынын ортодо мөрйөлөжип турулар. Социалистический мөрйөдиг договорлорын тангынан ишчилер база тургузып жадылар. Темдектезе, Туулу Алтайдын ады жарлу койчызы Социалистический Иштин Геройы Тоедов Желмек көп жылдардын туркунына Хакасиянын жарлу койчызы Социалистический Иштин Геройы Узанов Антонло мөрйөлөшкөн. Иштеги бу маргаан жакшы једимдерлү болгон. А. Узанов жылына кажы ла 100 эне койдон орто тооло 120—125 курааннан алып, бир койдон беш килограммга јетире түк кайчылаган. Тоедов Желмек 130-тан кураан алып, үч килограммнан ажыра түк кайчылап турган.

Горно-Алтайскта бөс согоочы Евдокия Ворошина ла Хакасиянын бөс согоочызы Нина Драничникова көп жылдардын туркунына улай мөрйөлөжөт. Олордын једимдери база бийик. Экилеси он биринчи беш-јылдыктын пландалган јакылтаарын бүдүрөле, эмди келер он экинчи бешјылдыктын планына иштеп турулар.

Социалистический мөрйө коллективтердин, ишмекчилердин, инженерно-технический ишчилердин ортодо најылык ла нөкөрлик колбуларды тыгыдала, учында барып, интернационализмнин, патриотизмнин эжилерин кажы ла кижинин кылык-јангы, сагыш-шүүлтези эдет. Социалистический мөрйө анайда ок национальный агыланар күүндү болорын јоголторго болужып јат. Шак ла мөрйө ажыра кандый ла предприятияни једими бистин ороонынын көп коллективтеринин ижинде көнү колбулу болгонун кажы ла ишчи билет. Ишкүчиле јаткандардын өскө областтардагы андый ок иштү коллективтериле колбулары башка-башка болуп јат. Анда письмо алыжары, делегациялар айылдажары, мөрйөлөжөтөни керегинде договор тургузатаны ла өскө дө колбулар бар.

Коллективте иштеген улусты интернационализмге үредип тазыктарына социализмнин өскө ороондорынын коллективтериле көнү колбулу болгонына база јөмөлтө эдип јат. Бүгүн Туулу Алтайда јирмеден ажыра колхозтор, совхозтор, предприятиялер, учреждениелер, организациялар, бригадалар, звенелор Монголиянын Албаты Республикасынын Баян-Улзгей аймагынын андый ок иштү коллективтериле көнү колбуларлу. Карындаштык албатынын делегациязыла кажы ла туштажу јангы јүрүмди төзөп бүдүреринде ченемел алыжарына тузаланылат.

Областын ла аймактардын газеттери МНР-дин газеттеринин ле радиозынын редакцияларыла улай ла материалдар алыжып жадылар. Монголияла коштой турган Кош-Агаш аймакта совет-монгол јашөскүримнин фестивальдары өдөт, интернационализмге тазыктырар сурактар айынча монгол најыларла кожо идеологический ишчилердин семинарлары, карындаштык албатылардын чыгартулу улузынын, монгол-совет најылыктын обществозынын активисттеринин туштажулары өдүп јат.

Эстраданын коллективтери концерттер көргүзсөргө жорыкташкылайт. Темдектезе, Кош-Агаш аймактын колхозторунун «Чуй» ансамбли Эрдентте, Улзегейде, МНР-дин өскө дө городторында ла сомондорунда болгон.

Бистин областьта патриотизмге ле интернационализмге тазыктырар иштин системазынын тос бөлүктерин айдалы. Партийный, советский, общественный организациялар патриотизмге ле интернационализмге тазыктырар иш школо башталала, техникумдарда, училищелерде, институттарда онон ары көндүгип, производственный коллективтерде там тынгызын деп кичеенип жадылар.

Текши үредүлү школдордо ло профтехучилищелерде жалтанбастын урукторы, военно-патриотический колбулар ла биригүлер, «Кызыл бедреечилердин» отрядтары бар. Олордо патриотизмге ле интернационализмге тазыктырар ууламжылу иш үренип өдүп турган материалдарла колбулу бололо, үренеечилердин Төрөлинин историязы, онын өдүп келген ат-нерелү жолы керегинде билерин элбедип жат.

Үредүчилер, комсомолдордын ла пионерлердин организациялары үренчиктер бойынын төрөл жеринин озогы жүрүмин ле өткөн жолун билерге күүнзегенине бастыра аргаларла жөмөлтө эдип жадылар. «Кызыл бедреечилердин» отрядтары Ада-Төрөл учун Улу жууда совет албаты жегенинин 40-чи жылдыгын, В. И. Лениннин чыккан күүнинен ала 115-чи жылдыгын жозокту уткыырга белетенип, партиянын, гражданский ле Ада-Төрөл учун жуулардын ветерандарыла, баштапкы беш жылдыктардын мергендүчилериле, бистин областьта колхозтор төзөбринде турушкандарла көп колбулар эдип алдылар.

Пединститутта ла техникумдарда, школдордо военно-патриотический тематика аайынча творческий иштердин көрүлерин, революционный, жуучыл ла иштеги мактын жерлериле походтор өткүрери, жуучыл ла иштин магынын музейлерин, ленинский комнаталар ла толыктар жанжыкты.

Студенттердин строительный отрядтарынын ижи ишкүчиле жаткандарды интернационализмге тазыктырарына база жөмөлтө эдип жат. Туулу Алтайда жанжыкканы аайынча Молдавиядан ла Узбекистаннан жылдын ла көп студенттер келип иштейт. Молдавиядан ла Узбекистаннан келген студенттер Алтай жеринде туткан туралар, больницалар, клубтар, школдор бистин орооннын албатыларынын качан да бузулбас нажылыгын керелегилейт.

Областын партийный, советский ле общественный организациялары студенттердин строительный отрядтарынын, үренчиктердин производственный бригадаларынын, иштенер ле амыранар лагерлеринин сүреен элбек аргаларын жашөскүримди совет патриотизмге ле интернационализмге тазыктырарына, олорды жүрүмнин чике жолына тургузарына, төзөмөл лө жартамал иш өткүрерине, жакшы кылык-жанду эдип үредерине тазыктырарга кичеенип жадылар.

Социализм национально-социальный учурлу сурактарды жүрүмдө бүүдүрерине керектү бастыра аргаларды жеткилдеди. Же оныла коштой мында, анчада ла национальный колбуларда, бойынын тутактары база учурап жат. Оны партиянын XXVI съезди темдектеген. Национализмниги социальный тазылдары бистинг ороондо жоголтылганы удаган да болзо, же онын арткан-калганы эмди де бар. Бу участокто ишти өткүрбей барза, коомой керектер болордон маат жок. Национализм жаар жайылган каа-жаа жастыра кылыктарла, шүүлтелерле күүн-кайрал жоктон тартышпай барза эмезе оморды көрбөөчи ле укпаачы болуп жопсинип отурза, бойынын албатызынын өткөн ойинде болгон классовой жопсинишпестерди жажырарга ченешкени бистинг эмдиги совет жүрүмдө жарабас керектерге апарардан аябас.

«Мен интернационалист деп чертенип, сөзин берип турган кижиге — ол интернационалист эмес. Интернационалист кижиге интернационалист болуп тартыжар учурлу» — деп, Владимир Ильич айдып туратан. (Соч. толо жуунтызы, 30 т., 278 с.)

Башчынын анайда айтканыла партийный, советский, общественный организациялар областын албаты-калыгынын ортодо интернационализмге ле патриотизмге тазыктырар иш өткүрерде башкарынар.

Интернационализмниги үредүзин таркадарында, совет кижининг духовный бүүдүмин онжидип өскүреринде литература ла искусство жаан учурлу болгон до, болуп та жат. Литература ла искусство совет улусты намыс ла нөкөрлик болорына тазыктырып, коммунизмди төзөп бүүдүретен текиши амадуга жедип аларга омордын эрчимин бириктирет. Наука, литература ла искусство албатыларды жуукташтырып жат.

Областьта Белоруссиянын, Украинанын ла өскө дө союзный республикалардын культуразынын күндери жаан жедимдү өткөн. Монголиянын гранинын жанында Чуйдын чөлинде Украинанын артисттери эжелүсыйынду Бойколорло кожо алтай ла казах кыстар кожондогон, Украинанын албатызынын атту-чуулу «Верховина» ансамбли ле Кош-Агаш аймактын колхозторынын «Чуй» ансамблиниги самодеятельный артисттери концерт-ойун көргүскөн.

Алтай литературанын күндери, эгирлери ле неделелери бистинг Төрөлистин төс городында — Москвада, анайда ок Украинада, Якутияда, Башкирияда, Хакасияда, Новосибирскте ле өскө дө городтордо өткөн. Туулу Алтайдын творческий интеллигенциязы Азиянын ла Африканын ороондорынын писательдеринин Алма-Атада, Ташкентте өткөн конференцияларында, Сибирьдеги ле Ыраак Түндүктин иит бичиичилеринин жуунында, бастыра республиканский ле зональный семинарда туруштылар.

Калганчы жылдарда ишкүчиле жаткандардын идейно-эстетический таскадузында профессиональный театрдын учуры жаанады. Бистинг областын национальный театрынын репертуарында алтай пьесаларла коштой карындаштык өскө областтардын драматургтарынын произ-

ведениелери көп. Театрдын сценазында орус автор Борис Горбатовтын «Адалардын иит туужы» деп пьесазы, украин бичиичи Василь Быковтын «Сотников», кыргыз бичиичи Чингиз Айтматовтын «Эненин јалангы», башкир бичиичи Мустай Каримнин «Ай карыккан түнде», хакас драматург Михаил Кильчичаковтын «Айулу кобы», алтай бичиичи Лазарь Ко-кышевтин «Туманду Аркыт» ла өскө дө пьесалар тургузылды.

Областын партийный организациязы творческий союзтардын ла культуранын учреждениелеринин эрчимин литературанын ла искусствонын произведениелеринин идейно-художественный кемин бийиктедерине, ологор партийный ууламјы берерине, албаты-калыктын јилбилериле колбулу эдерине ајару эдип, кажы ла бичиичи, јурукчы ла артист ишкүчиле јаткандарды патриотизмге ле интернационализмге тазыктырар иште туружарын кичеейт.

Бастыра нациялардын ла ук албатылардын улузы Ада-Төрөл лө телекейлик культуранын эң талдама једимдериле орус тил ажыра таныжып јадылар. Шак ол орус тил ажыра алтай улус калганчы өйдө Пабло Неруданын, Антуан де Сент-Экзюперинин, Ганс Христиан Андерсеннин, Назым Хикметтин, Агостиньо Неттонын, Леопольд Седар Сенгордын, Исикава Такубокунын ла гран ары јанындагы өскө дө бичиичилердин произведениелериле таныштылар.

Партийный организациялар, албатынын депутаттарынын Советтери ишкүчиле јаткандарга, анчада ла јашөскүримге КПСС-тин национальный политиказын јартаар ишке учуныйларды, специалисттерди, албатынын интеллигенциязын тартып аларда ологордын ајарузын көпнациональностьторлу Төрөли учун оморкодоруна, совет нацияларды јуукташтыларына ууландырып јадылар.

Партийный организациялар интернационализмге ле патриотизмге тазыктырар иш өткүрерде совет патриотизм, социалистический интернационализм, бистин орооннын албатыларынын најылыгы совет обществонын улу јаан једими болгонын јакшы билип јадылар. Бу байлык-јөөжөни бастыра аргаларла тынгыдары ла корыыры, кажы ла ишчини чындык патриот, интернационалист эдип тазыктырары — областын партийный, советский ле общественный ишчилеринин кыйа баспай бүдүретен ижи ле задачазы.

Н. С. МОДОРОВ,
исторический наукалардын кандидады

ЈАНҒЫ ЧҰМДЕМЕЛДЕРДЕН

Борис Укачин

ТАҒМАЛАР ЛА ИМДЕР

(Кыскачак куучындар)

Борис Укачин литературада јүзүн-башка жанрларла иштеп јат. Калганчы өйлөрдө ол «Тағмалар ла имдер» деген текши бажалыктын алдына бир үр кыскачак куучындар бичип туру. Онын бу куучындарында, аттын жалмажына баскан алтай тағмалар чылап эмезе койдың кулагына темдектелген имдер чилеп, бичиничинин көзине ле јүрегине илинген јүзүн-башка учуралдар керегинде айдылат. Мынан кычыраачылар каткымчылу да, кунукчылду да учуралдар табар. Бичиничи бойынын бу јангы үүринде колхозчылардын, ишмекчилердин, литература ла кеендиктин јүрүмнине ле агынында болгон ло болуп турган јилбилү учуралдарга ајару эдет.

Автордын шүүлтезиле болзо, келер өйлөрдө ол шак мындый кыскачак куучындардан турган јуунты-бичик кепке басып чыгарар амаду бар. Бу јуунтыда бис онын бир канча кыскачак куучындарын јарлап турубыс.

С Ы С

Мен ол јылдарда сыраңай ла автостанциянын јанында турган беш кат турада сок јангыс кыпту квартирада јадып турган болгом.

Алтай улустын көп сабазы городко келгенде, кармандарында канча да кирелү калын ачалу болзо, је айылчылык турага барып, ого түжүп, ого конорын ла јадарын тыг керексинбес. Онын учун көп тоолу төрөгөндөрин ле көрүш-таныштарыннан болгой, сени чек билбес те улус айлыга конорго келгилеер. А кийдирбеске болбос. Бистинг улуста ондый јан јок. Онын үстине сенин јаткан јерин сыраңай ла автостанциянын јанында болзын, — күн куру јок, — кажы ла күн айлында улус. Айылчызы јок күндер каа-јаа ла болуп јат. Јартын айдар болзо, улустын келижи ле конужы торт ло јүректи алган. Мере, эртен тура тогус сагаттан ала энгирдин алты сагадына јетире аңылу организацияда иштенип турган кижиге, бойымнын бор-ботко ижимди бичийтен өй — јангыс ла тун. А айлыга улус келзе, јангыс кып турадан качып кайдаар барарын... Бичинетен энгирги өйининг өлгөни ле ол. Улус келзе, канайып отурат. Олорло куучындажар, чайлаар, отурар керек. Онон башка, «Чүмеркеди, тынзынды, городской кижы болды» — дежип тарынгылап, јаткан јерлерине јарлагылап барар.

Эгирде эжиктин кўзүнги «шығырт» ла этсе, менин жүрегим эртеде ле кожо жимирт эдер. Келип турган улус ончолоры ла түней эмес ине: эзириги де келер, оорыгандары да келер. А кыбым жаңгыс. Уулдарым жаш...

Мен та нени де бичип, сыраңай ла кидим иштенип турган ой болгон. Кенетийин эжиктин кўзүнги эки-үч катап «шығырт» эдип калды. Барып ачып ийзем, бозогонын ары жанында кандый да таныш эмес орус үй кижиги турды. Онын арып-жобоп калганын бастыра сўр-кебери керелейт: чаңкыр көстөринде чочыдулу кунукчал, чырышту чырайы терлеп калган. А сыртында дезе жорыкта алып жүретен жаан эмес жүктүк таар.

— Слердин айлыгарга конорго суранып келдим — деп, көндүрө ле айтты. — Автобустан сондоп калгам.

— Бисте жер жок — дедим. — Балдар... Жаңгыс кып...

— А мен Ленинградтан — деп, таныш эмес үй кижиги та ненин де учун жартады. — Же канайдар, жер жок болзо — дейле, ол кайра бурылды. Мен эжикти жаап ийдим.

Эжикти жаап ийеле, бичинип турган столыма ойто келип, байа жакшы ла барып жаткан ижимди эмди чек ле болуп албай баадым. Та кандый да эп жок. Не де жүрегимди сыстадып, чаптык эдип турды.

«...А мен Ленинградтан» — деп, таныш эмес үй кижинин кунукчалду ла жобаш үни кулагыма кенете томылып келди. Онын көстөри... Арыган-чылаган кижинин уйкузырап калган чаңкыр көстөри... Онын чырайы... Чырышту чырайы...

«Акыр, акыр — деп, мен кенете торт ло изип чыктым. Ол кижиги ненин учун «Мен Ленинградтан» деп айткан?.. Байла онын бу кыскачак эрмегинде чыгара айдылбаган кандый да неме бар?..»

Менин иштенип болбой, та неге де шыралап, тезиникпей барганымды үйим сезип, араайынан жаныма базып келди:

— Не болгон?..

— «Мен Ленинградтан» — деп, байагы үй кижинин айткан сөзин шымыранып, капшай ла тон-өдүгүмди кийип, эжиктен чыга кондым. — «Мен Ленинградтан...» Бу Ленинградтын түбек-торолу курчуузын, онын тогус жүс түштерин ле түндерин өткөн үй кижиги эмтир! — деп, жадып турган турамнын бу ла жанындагы автовокзал жаар жүгүрүп барадала, санандым. — «Мен Ленинградтан», «Мен Ленинградтан» — тыныжым буулып, бу эки сөсти шымыранганча, автовокзалга келдим. Же байагы үй кижини улус ортодон бедреп, чек ле таппай, коркышту жаман жеткер ле буру эткен кижиги чилеп, арга жокто айлыма сүрекей уур күүндү бурылдым...

Кенете менин сагыжыма баштап ла Ленинградта болгоным кирип келди. Улу ла таныш эмес город. Кыймырашкан улус. Эмеш-эмеш жанмырлу ла туманду күн. Кайдаар ла барайын дезег, бойын билбезин. Ончозын сураар керек: кандый автобуска отурар, кандый жол-ууламжы-

ла барар. Эки көзүң бар да болзо, эш-неме аярбас сокорло түңей жүрүп жадың.

Эрмитажтын бу ла жанына једип келеле, оны не аайлу бедреген эдим. Оноң кандый да бир үй кижиденг сурагам:

— Эрмитаж кайда, өрөкөн, айдып берзегер?..

Оның көстөри база чап-чанкыр ла кандый да арыганду болгон эди. Эриндерин эбире ондый ок арыганду ла кунукчалду чырыштар арадай тудуп койгон. Эмеген менин сурагымды угуп ийеле, тургуза ла токтой түжүп, кандый да јиит кебеделдү боло берген. Уни јалакай ла јымжак, бойы соныркак:

— Эрмитаж бу... бу јанаарда туру. Слер кажы јердин?.. А-а, Алтайдын ба? Туулу Алтайдын ар-бүткени сүрекей јараш дежет, је мен анда болбогом. — Оноң мени эчидип алып, Эрмитажтын сыраңай ла эжигине јетирип салды. — Бат бу, слердин көрөргө амадаган Эрмитаж — карый берген эмегеннин арыганду чанкыр көстөрине та ненин де учун сүүнчининг чедиргендери чагыла берди. — Эрмитаж — Ленинградта јуртагандардын эн бийик оморкожы! Оны көрөргө амадаганыгарга сүүнип жадым, јиит кижил..

— Мында Алтайдын јебрен историязын ла оның культуразын көргүскен залдар бар... Базырыктын корымдарынан каскан жүзүн-башка јөжө-экспонаттар көпти айдып јат.

— Базырык керегинде уккам — деп, карый берген үй кижі ајдат. Оның оозын айландыра чийилген көп тоолу чичкечек чырыштар кенете тындангылап, омок ло сүүнчилү жүгүрижет. — Төрөлөөрди ле оның историязын, культуразын сүүп ле билип турганыгар мактулу эмтир!

— Базырыктын корымдарын казып, јебрен Алтайдын культуразын телекейлик эл-јонго слердин јерлежеер Руденко көргүскен — деп, мен там көөрөп чыкканымды бойым да билбей калгам.

— О-о, академик Сергей Иванович Руденконы мен билерим, керек дезе көрүп те жүргем — деп, орус үй кижининг чанкыр көстөрининг түбинде јаткан арыганду көлөткөлөр јоголып, мениле јаан јилбиркеп, је бу ок өйдө та ненин де учун килегендү көргөн эди. — Је кирелик, мен слерле кожо слердин сүүген ле јебрен Алтайды көрүжейин...

Мынаып бис Эрмитажтын тоозы јок залдарыла кожо базып, Туулу Алтайдын озогы историязын ла культуразын көргүскен залга келген эдибис. Меге таныш эмес орус эмеген Базырыктын корымынан чыгарган јаан кебистинг жанына келип, «Алтай ажыра көп тоолу калыктардын јолдоры өткөни чын болгонын бу кайкамчылу кебис керелеп јат — деп, жукачак ла сөөкиленг эзгиле кекип ийген. — Бу кебистинг кеен кулја-јуруктары кыйыжы јогынан јебрен Персиянын культуразыла колбулу дегени, байла, чын болор...»

Эрмитажтан арып-чылап калган чыгып келеристе, орус эмеген мен јаар јалакай ајарып, эпјоксынган ајасту күлүмзиренип ийген:

— Эмди слерге менин бир сурагым бар.

— Сурагар, сурагар — деп, мен онын кандый бир жакылтазын бүүдүргө белимди керелеп, керек десе тен сүүнө де бергем. «Айса, Туул Алтайдан кандый бир эм өлгөн, тазыл жакыдарга турган болор» деп бодогом.

— Мен карган артист болорым — деген. — Айлым бу ла жуугында. Барып чай ичели. — Мен мойножорымда, эмеген сырагай жаратпаган. — Слердин күүнеерди мен бүүдүргөм, а слер мени, жаан жашту кижини, Ленинградтын жеткерлү курчузын өткөн карган үй кижини, тообой турган болдоор бо?

Мынайып мен Мариэтта Николаевна деп карган артисттин айлында болуп, онын салган аш-курсагын амзап, Алтай ла онын эл-жонынын жүзүн-башка жаңжыгулары, жалакайы, иштенкейи керегинде куучындап, бу ок сйдө бойым Ленинград керегинде көпти угуп ла билип алгам.

— Бүгүн Кировтын адыла адалган оперный театрда сүрекей жакшы балет болуп жат — деп, Мариэтта Николаевна кенете эске алынып, чаңкыр ла жаан көстөриле меге удур көргөн. А оозын эбире жуулган көп тоолу чырыштар ойто ло тынданып, ойто ло жүгүржиң ле жылыжып баштаган. — Петр Ильич Чайковскийдин «Уйуктап жаткан жаражай» деп баледине билет алатаны жеңил эмес...

Мариэтта Николаевна кайдаар да телефон согуп, эки билет арттыргызып, мени театрға апарганын, онын сүрекей килеңкей ле жалакай болгонын мен канайып, калак, ундыдым не?.. Бу бүгүн менин айлыма конорго суранган орус үй кижини, анчада ла онын арыганду чаңкыр көстөри, шак ла ол Ленинградтын жеткер-түбектү курчузын өткөн карган артист Мариэтта Николаевнага сүрекей түңгөй болгонын канайып орой оңдогом?!

Ленинградтан Алтай тууларга айылдап келген орус үй кижини мен айлыма кондырбагам. Онон бери тоозы жок көп жылдар өдүп калды. Же менин көксимди ле жүрегимди жылдар өткүрө кандый да ачу сый ла уят эмдиге жетире өйкөп жат. Эмди эжигимнин күзүңгизи «шыңырт» ла эткенде, шак ла ол конорго келген таныш эмес үй кижинин таныш үни кайдаг да ыраактан угулып, көксимде ойто ло ойгонып келет:

«Мен Ленинградтан...»

Мыныла коштой Ленинградтын оромында учураган жалакай ла карган артист Мариэтта Николаевнанын чаңкыр көстөри ле эки эрдин эбиреде жүгүришкен көп тоолу чырыштар көзимдин алдына кече ле болгон немедий, иле-жарт тура түжет.

ЭКИНЧИ ОПЕРАЦИЯ

Бистин областтын больницазынын хирургия бөлүгине кенете аппендицит кыймыктаган кижини экелгендер. Бу түндө Сергей Маркитанович Маркитановко дежурить эдерге келижиң калган.

Сергей Маркитановичке мындый операциялар эдерге мынчага јетире јаныс катап келишкен эмес. Ол јаан мегдебей, тун ортозында кенете экелген оору кижинин јанына базып келди. А оору кижии дезе ичин эки колыла јаба тудунып, ары-бери тоолонуп, онтоп јатты. Онын сагалы озуп калган јаан јузинде тер суркуражып, эки жаагын томон јолдолып агат. Бажынын атрайышкан кыска чачы база терлу ле чыкту...

Сергей Маркитанович операция эдерге белетенип, оору кижини шиндеп, коруп тургажын, онын ичинин он јанында эски операциянын сорбызы ченемелдү косторине тургуза ла илине берди.

— Азыйда кандый операция болгон? — деп, хирург соныркады.

— Кижиге бычактаткам...

— Качан, кайда?

— Удап калган.

Сергей Маркитанович оору кижинин чырайына база катап ајарган бойынча, јуреги кенете селт эдип калды:

— Бычактатканаар?! Кайда?

— Кебезенде...

— Кебезенде?! — Сергей Маркитановичтин чойбок ло ару ак чырайы кандый да бир элеске тоно берди ошкош. Је ол бойынын бу айалгазын коштойында турган сестрадан јажырып, бу ок ойдо онон сурады: — Бу кижинин обоккози кем?

— Кеденов, — онызы нени де болгобой, јобош ло топ унили хирургка каруу јандырды, — Кеденов Марат Иванович — деп, сестра онон ары чоымдады.

Оско хирург јок. Бу кижиге эмди Сергей Маркитановичтен башка кем де операция эдип, болужын јетирип болбос. Ол алдында јаткан кижинин кырбаган сагалду јузине база катап кылчас эдип коруп ийеле, эки колынын тыны чыгып, санг томон салактап туже бергендий билдирди. Эди-каны сооп, онон ойто изип, мылырт эдип калды ошкош. Онон ары санаазына калыг куртке комулген кичинегеш ле ыраак Кебезен јурт, соок кыш, коп улус јуулган ла јадып турган узун барак эбелип келди... Је эмди канайдар да арга јок. Мындый айалгада кандый да кату хирург кайра базып болбос. Ондый јан ого берилбеген. Кандый да болзо, операцияны тургуза ла эдер керек.

Бир канча кундер откон кийинде, Марат Иванович Кеденов тапту ондолып, бутка туруп, база берген. Айдарда, Сергей Маркитановичтин ол тундеги операциязы јакшы кеминде откони јарт. Је эмди хирургты оско сурак ла сыс кинчектеп баштады: Кеденовты бойына алдырып, агын-чегин куучындажар ба, айса анайда ла арттырып койор бо?.. Јазылып калган кийинде эмди не? Эски ойди ле эски шырканы катап незин ойгозор?.. Онын устине Сергей Маркитанович эмди больницада эн талдама деген хирургтардын бирүзи. А Кеденов кем? Ол озогы ла бойы тегин ишмекчи, ол ок Кебезеннен ырап барбаган. Јок, јок, оны алдыра ла куучындажып корзо кайткай не?..

Бу мындый ла мынан да өскө аланзышту санаалар Сергей Марки-
тановичтин жүрегинин өзөгинен чек ле чыкпас болды. Онын көзинин
алдына ойто ло карлу ла соок кыш, Кебезен журт сурагы жогынан жура-
лып келет.

Хирург Сергей Маркитанович Маркитановты кинчектеп турган су-
рак түкү беженинчи жылдардын бажында болгон эди. Ол жылдарда
Туулу Алтайдын ончо колхозторына государство агаш кезер план са-
лып туратан. Государствого агаш кезетен жер шак ла ол Кебезенде.
Онын учун жуунын кийиндеги жылдарда ол Кебезен деп жер ончо улус-
тын оозынан түшпөйтөн. Ненин учун дезе, күс түгенип, кыш жаңы ла баш-
талып турган киреде, Туулу Алтайдын ончо колхозторы агаш кезетен
бригада тѳзѳп, оноор, Кебезен жаар, кыйыжы жогынан аткарат учурлу.
Ого барган кийинде жаска жетире анда иштеер, колхозтын государство-
го белетейтен агажынын планын тутагы жогынан бѳдѳреле, жаңыс ла
жаскыда кайра жанар керек. База бир неме: колхозтор Кебезен жаар эн
эпчил ле чыйрак деген улузын, эн бѳкѳ, чыдамкай ла семис деген ат-
тарын талдап ийетен.

Сергей Маркитанов ол тушта жүк ле он жети жашту, же кату жылдарда
кандый ла ишке темигип калган, не-немеден айабас, ачка-жутка алды-
рышпас дейтен уулдардын бирѳзи болгон. Шак ла мындыый учун ого
бойынын колхозынын улузыла кожо Кебезен керип атанатан жол ке-
лишкен. Кижинин чыйрагы ого кезикте кинчек ле түбек те эдип жат.
Сергей Маркитанов агаш кезип барбаган болзо, түрменин карануй ла
катулу эжиги онын алдына кайра ачылбас та эди. Жүрүмнин жолдоры
жүс айры дегени кыйыжы жогынан чын.

Кеденов Марат ол тушта, байла, жирме-жирме бир жашту болор.
Лажы Маркитановтон жаан болгоны жарт. Ондый эттен жүстѳ, жаан башту
уул болгон. Бойын ончо улустаң бѳкѳ деп, чыйралкап ла тыңзынып
жүретен эди. Аракы да ичер, бойынан боду улустын курсагын да блаап
жиир. Маркитанов, ого көрѳ, чек уулчак болгон эмей. Андый катыма
сѳѳк-тайакту, ак чырайлу, узун сынду уул болгон.

Кеденов та кайдан да аракы ичип алала, Маркитановты жабыс кө-
рүп, онын жаан эмес баштыгындагы талканын блаап аларга ченешкен.
Онон ары болгон бастыра түбектин шылтагы шак ла ол талканнан
башталган. Эмдиги ой болзо, бир ууш талканнан улам ондый жеткер
болор беде?.. Же жартын айтса, эмди де ондый учуралдар жииттердин
ортозында болуп турбай база. Кезикте бир бутылка эмес, а бир чѳѳчѳй
аракы да учун өлүшкилеп турган учуралдар бар. А ол тушта...

Ол тушта он жети жашту Маркитанов жарым баштык талканы учун Ке-
деновко жай бербеске сананган. Эзирик Кеденов бойынын күчин көр-
гүзип, Маркитановтын жаагына жарс этире тажып ийеле, онон баштыгын
ала койып, жаргандада каткырып, эттен жардын ары-бери жайкап, базап
отурарда, Маркитанов онын житкези орто жүдруктаган. Максынган Ке-
денов мыны сакыбаган. Ол кайа бурылган бойынча жаңы ла блаап алган

талканду баштыкла иит уулдын жүзине соккон. Баракта жуулган улус эки иитти айрыырдын ордына, жиркиреде каткырышканы Маркитановтын кулагына эмди, канча жылдардын бажында, ойто ло угулып келген. Олор Кеденовко жарамзып эмезе онын кўчин жарадып, Маркитановты өчөп каткырышкан деп билдирген. Шак бу айалга онын жүзине түкүрип, жүрегине ийнеле кадап ийгендий болгон. Ол тынзынып ла каткырып турган Кеденовты кичинек ле чичке мистү тогырагын ала соккон бойынча, ичининг он келтегейине туда берип ийген эди.

Калын карга бастырган Кебезен деп журт канча жылдардын бажында онын көзине ойто ло көрүнөт. Ол ло кўн он жети жашту Сергей Маркитановты милиция аймактын төс јерине алып барган. Онон јаргы, онон түрме. Је иит ле иштеңкей уул эки јарым жылдын бажында амнистияга учурап, түрмеден јайымдалган. Онон ойто ло төрөл јеринде. Ойто ло колхозтын арык аттарыла кыра сүрүш, јылкы мал кабырыш. Журттын улuzuнынг жүреги јалакай ла јымжак. Јакшы иштү кижини качан да јаба баспас. Оны мединститутка аткарына ла керек дезе јенгил кирерине бир канча улустын болушканын Сергей Маркитанович эмдиге ундыбаган. Анчада ла ол өйлөрдө Верховный Советтин депутаты, колхозынынг председателининг болушканы оны чек ле өскө јолго тургузып, өскө киж и эдип салган ине...

Эмди Кеденов јангыс ла Марат эмес, а Марат Иванович Кеденов. Агашхозтын ишмекчизи. Сакибаган јанынан, байла, салымнынг јакылтазы — оныла экинчи туштажу. Јок, хирург Сергей Маркитанович Маркитанов оны бойына алдырбас. Ого операция эткен хирург азыйда кем болгонын танып ийген болзо, бойы озо келзин...

Сергей Маркитанович оозынынг кырыла күлүмзиренип ийди:

«Менин баштапкы бычагымнынг изи ле сорбызы өлүмнинг јолыла колбулу болзо, экинчи бычагымнынг, јок, хирургтын колындагы скальпель онын жүрүмининг јолын узаткай. — Бу санаазыла колбой, Сергей Маркитанович Маркитанов улу тынып, ординаторскийде сок јангыскан отурала, бойына бойы айтты: — Бат ондый, мен оныла өнөтийин куучын баштабазым. Экинчи операциям мени актап јат... Марат Иванович Кедеповло бу менин экинчи ле калганчы туштажуум болуп арткай. Экинчи операция... экинчи операция...»

1. ЧАКЫЛДАЙ ОБӨГӨН

Чакылдай өбөгөн бистинг Кайру журтта сүрекей чечеркек тилдү киж и. Ол кокырлаарын сүүр. Онын учун кандый ла айалганы ла учуралдарды билгир тузаланып, бойынынг шүүлтезин эптү айландырып ийер.

Эрте јас. Көк чыгарга јеткелек. Јер јетире эрибеген. Чакылдай өбөгөн жылдын ла бу киреде сыраңгай тезинигип отурбас. Онын учун бойына бойы каткырып ла өчөп айдар:

55555
— Тулаан ай жаңырды, балдар. А тулаан ай — ол кандый ай, слер билереер бе?.. Мен эмес, а озогы ойгорлор айдыжатын: «Тулаан айда тулунду үй кижы үйге амыр отурбас, тырмакту тынду ичегенине тезинигип жатпас. Бу не дегени?.. Ласкыда кой-мал төрөп жат па? — деп сурайла, бойынын ок сурагына карууны бойы жандыраар ла жарттаар. — Мал-аш туткан ла сааган, бала-барка азыраган үй кижы бу киреде канайып, кудай-май, жайым ла тегин отурат. Эрте турар керек. Казан азар. Уйларын саар. Кой-курагандарын азырап, оморды кажаган-чуланнан чыгарып, одорлу жерге айдаары кайда. Бат онын учун айыл ээзи үй кижиде онду олыт жок. Бир ле көрөйин дезен, ма, коо бүрүл түжүп, кызыл күн кыйып калган турар... Мен, бу ла бойым, Чакылдай, эне-ададан эр де киндиктү болуп жайалган болзом, же кезикте үй кижиге түнөй боло берем. Тулаан ай жаңырза ла, мен үйге отуруп болбой, жаңыс жеерен адымды ээртеп, арка-туу кууп, Алтайдын сынына чыгар күүним келер. А бир сананзам, бу ла мен, Чакылдай, шак ла ол жердин жети сокоруна түнөй кижы...

— Жердин жети сокору деп айдараарда, ол кандый андый «сокорлор?» — деп, Чакылдай өбөгөннөң ииттердин бир-бирүзи сурап ла ийген турар.

— Жердин жети сокору?.. Көк жарамас, билбес болзон, билип ал, мен тоолоп берейин! — деп, Чакылдай тургуза ла жөпсинер. Оноң чырчыйыжып калган сабарларын бирден эй тудуп, тоолоп баштаар: — узун кыжыла жер алдында ичеп жадатан айу өрөкөн — бир болды ба, карындажы калжан борсык — эки болды ба, жылып жүрер жылан деп шүткер — үч болды ба, талганча уйуктап алала, таралып чыгар тарбаган деп танмаң кайда? — төртинчизи болды ба, өскөн ашты кыркып иири өркө деген кулугур — бежинчизи болды ба, жер алдында жезелү, барчыт баатыр тырмакту боро момонды канайып ундыткан — алтынчызы болды ба, килин кара тон кийген кара момонун кайда баады — жетинчи сокорун тынданды ба...

— Же момон — ол момон — деп, кем-кем жөпсинбей де барза табы. — Омордын угы жаңыс, Чакылдай өрөкөн. Айдарда, борозын да, каразын да бир эди чотозобыс, жер алдында жети сокор эмес, а жүк ле алты болуп жат...

— Алты дедин бе? — деп, Чакылдай байагы иитти жаңы ла көрүп ийген чилеп, онын жаан эмес, же омок көстөрине сүмелү оттор тургуза ла чагыла берер. — Мен ту-у байадан билип отурбай! Слердин бир-бирүгер ойгордон быжу ла от блаажар деп! Жок туру, ойгор одын тенектерге тегин бербейтен эмей!.. Жер алды жаар өрөги турган кудай бойы кармап-кагып түжүргөн — кудай уулы жеек-шулмус Эрлик-бийин кайда баат?! Бу ла турган тулаан айда, мал-аш тойынгалак арык тушта, тыму-тургун тынданатан өйдө, Эрлик-бий энчизин аларга кыймыктанып чыкпай кажы баратан эди...

— Же Эрлик — ол жер алдында ичеп жадатан аң эмес ине — деп,

јөпсинбей барзагар, Чакылдай өбөгөннинг тамагы шыйкынап, көзинин жажы акканча ла каткырып отурар. Онон табынча каткызын токтодып, эмеш токынап алала, кенете ле улусты каткыртып ийер. — Је Эрлик-бийди јетинчи сокордын тоозына кошпоско турган болзогор, канайдар база, балдар, кыжыла туйук турадан чыкпаган бу мени, алдаарда отурган Чакылдайды, јетинчи сокор деп чотойтон турыгар!..

Эрте јас — тулаан ай. Анчада ла былтыр кузук бүткен јыл болзо, Чакылдай өбөгөнді эмди тен буулап та койзогор, буузын үзүп, тайга кууп чыгар. Онын сүүген ле баратан јери Туру-Бажы. Мында ылгый ла мөштөр өзүп јат. Тайга эмес, кара-көк талай! Кайдаар ла көрзөң, мөш, мөш, мөш...

— «Дружба» киреелердин ле тракторлордын тунгак кожондоры јер-алтайды өдүп, Туру-Бажына јеткелекте, бойым јен јастанып, јети сокордын јерине атангалагымда, јеендериме түшкен кузук экелип беретем — дейле, Чакылдай өбөгөн јобош јеерен адын эртеп, бу јажына сүүп жүрген тайгазын көстөп атанар.

Салкын-куйунга сабадып, јерге түшкен тобоголорды Чакылдай өбөгөн јууп, анда ла оодып, элгеп-сайлап, сумалына јык толтыра уруп алала, бир канча күннинг бажында ойто Туу-Бажынан түжүп келер. Једип келеле, Чакылдай өбөгөн јееничектерин де кара-күрен кузукла соотдор, керексиген улуска да кемјип садар. Ангылу магазинге де апарып садар. Ас та болзо, акча. Јүк чай ла калашка једер. А Чакылдайга артык не керек...

Је бат, Чакылдай өбөгөн јангырып келген тулаан айдын јакшынак деген күндеринин бирүзинде, эбире турган тайгаларла кожо база бир тайга чылап, танкызынын чанкыр ыжын чөйилтип, Туру-Бажын көстөп јортуп бараткан. А Туру-Бажы элбек јер. Анчада ла јылкы мал кыштарга эптү. Ыжык. Јаан салкын түшпес. Онын учун кышкыда кар онойып ла тын тонбос. Ылма карды јылкы эже чапчып, јайгыда белетеген өлөңгө дө киришпей, анайда ла јылды чыгып калар. Онон база бир неме — байбак мөштөрдин алдына кар түжер эмес, кыжыла каранты јадар ине. Мөш алдына малга турарга да, јадарга да јылу ла јымжак.

Чакылдай өбөгөн Туру-Бажына јууктап жүргежин, ак мандайлу кара ады кара сууга түшкенче терлеп-бурлап калган јылкычы Кордоев Айабас јолой кап-чыт ла учурашты.

— База ла түшкүн терер ой јеткен бе, өрөкөн? — деп, ол адын ман бажына токтодып, сүүнчилү каткырып ийди. — Меге макалду соот болотон эмтир. Менин болчок турам слердин куучыныгарды угарга база сакып јат, бараар, бараар... Кожо конуп турарыс, куучындажарыс, кузук та терижип берерим!

— Сен мындыј коркышту кайдаар мендеген, Айабас? — деп, Чакылдай өбөгөн оозынан түжүрбес кангазын он колына алып, онын когын ээринин кажына какылдада согуп, кактап јадала, јиит јылкычыдан сурады. — Көрзөм, алдында јаба једерге сүрүп бараткан немең јок, сени

тударга кийинкинен сүрүжип келеткен жеткер база көрүнбейт. Бу не болгон?... Чыдал-кадалы чыгып калган жаскы атка килебес сен не, кайткан кижиге?

— Боро тай жылыйган — деп, Айабас актанды. — Оны бедреп торт ло бош болдым. Та узун куйрукту ач бөрүлөрдүн жемиди болуп калды, та түшкүн терген куйругу жок кузукчы-бөрүлөрдүн кожын тартарга туттуртуп алды.

— Айдарда, мен сеге куйругу жок кузукчы-бөрү турум не! — деп, Чакылдай ачынып, кайын уры кангазын ээринин кажына как этире база катап кагып ийди. — Карыыр жобимде, Кордойдун күчүгине айттырар турум!..

— Ык, өрөкөн, канайып тураар — деп, Айабас катап ла актанат. — Мен слер керегинде тен сананбагам да! Мен... мен узун куйрукту ачкага болуп, жай келгежин, Алтайды аңдандырып, алтын тазыл казаачы, күстөң ала жас жанары жеткенче, турган мошти жыгып туруп кузук жууйчы городскойлор керегинде айдып турбай.

Чакылдай табынча токынап, кангазына жагыдан тангы азып, бир-эки оос соруп ийеле, Айабастын тынаастап турган адына килегендү көрүп, байагы ла баштаган шүүлтезин ойто ойгозып, чала каткымчылуу айтты:

— Боро аттан болгой, кызылы да жылыйган болзо, жылкычы кижиге бойын минип жүргөн адына канайып килебес?! Шак ол, сенин айтканынгла, куйругу жок бөрүлөрдүн бирүзи, калак, көөркий, бойын болорго турган болдың.

— Же слер, өрөкөн, Бош-Тууда болдоор бо, боро тайымды көрдөөр бө? — деп, Кордоев Айабас кандый да эптү эрмек айдып ийгенин бойы да билбей, бу ок өйдө кулактууш бөрүгүн ушта тартып, кызара терлеп калган жаан жүзүн арчайт.

Жиит жылкычы ого өнөтийин чечеркеп турган болор деп, Чакылдай өбөгөн ичинде серенеле, күлүмзиренип ийди:

— Туу ла турган — ондо турган, божын-тынын жайкабадым — деп, өбөгөннүк чырайы кенетийин жиитширкей бергендий, жарый түшти. — Ат ла турган — анда туру — деп, Чакылдай онон ары уткалайт, — борозын-каразын ылгабадым. Бойын барып көрөтөн туруң — дейле, өбөгөн жо бош жеерен адын кыл чылбырынын учыла шыйт этире камчылап, жолын онон ары көндүктирди.

— Айтканаарга алкыш болзын! — деп, Кордоев Айабас айдары жок сүүнип, кулактууш бөркин бажына кептей тартып, ары болуп мантадып барадала, кенете адынын тискинин токтодо тартып, Чакылдай өбөгөнгө кайа көрүп кыйгырды: — Слердин айтканаарча, Бош-Тууны бойымда барып жайкап көрөйүн... Адымнын сурузын айтканаарга алкыш болзын! — деп, база катап омок үниле айдала, онон ары мантада берди.

2. БАШТАПКЫ «МОСКВИЧ» JURTTA

Бу керек база ла бистин Кайруда болгон. Тууларга кыстаткан кичи-негеш ле тып-тымык журтыста мынчага јетире бойында машиналу бир де кижии јок болгон. Је бир катап ап ла ајас кјндердин бирјзинде кенете ле, јалт эткен јалкын чылап, тегери ондј кјк «Москвич» Кайрунын сок јангыс оромыла јрј-тјмјн сундуртып турар болды.

Керек чындап та кайкамчылу. Бойындыый болгоны јстине јенгил јорыкту машина болбойтон беди!

— Акыр, бу кайкалду «Москвичтин» эззи кем эди, улус?

Јок, јок, мыны тен кижии ле кайкабас неме эмес! Јуртка келген баштапкы «Москвичтин» эззи ферманын теп ле тегин малчыларынын бирјзи — мынаар Суулу-Ајанда торбоктор кабырып турган Баатырай Мамыков. Баатырай атту-чуулу озочыл болгон болзо, јаан кайкал, јјзјн-башка куучындар да, байла, болбостон маат јок.

— Баатырай кјк кайкалды кјрбјс лј аразында ала сокпой канайты! — деп, элдег ле озо байагы ла база Чакылдай јбјгјн ајда салган.

— Чындап та дезеер — деп, ого ичинде эмештен кјјјнип, тракторист болуп тургјн Менди Мекечинов јмјшти. — Тон калды, јурт Советтин де болзо тоомјылу депутаты болгон болзо кайдат — деп, јангы ла кјнгјп јјрген отко бойынын тракторынын кјјгјр сјркјжинен ура салып ијди. — Баатырайдын торбоктоп то баштагалы чек удагалак. Јаан ла болзо, јч-тјрт јыл јткјн...

Мындыый ла, мынан да јскј куучындар Кайру јурттын сок јангыс магазининин јанында јуулган улустын ортозында јткјн. Је кјк «Москвич» кјрегинде соныркаш кјп лј сабазында Чакылдай јбјгјн лј тракторист Менди Мекечиновтын ортозында болды.

— Ајла кандый тагма-номерлј дешкен эди мынын «Москвичин»? — деп, Чакылдай јбјгјн биле тура, улус уксын деп, јнјтийин ле сурап ијди ошкош.

— Тјрт јјс он эки... Уктыгар ба, 412 марка-тагмалу «Москвич» болор! — Менди Мекечинов јртайт. — Онон ары ондоорго турган болзогор, Чакылдай дедушка, бойоордын карган кулагаарды бери тјгјй тудыгар.

— Тјгјй тут дегенде, тјгјй дј тутпай — дейле, Чакылдай јбјгјн Мендинин јанына чек ле коштой туруп алды.

— 412 номер-маркалу «Москвичтин» кјчи кандый, билереер бе, Чакылдай дедушка?..

— Је тјрт јјс он эки тагмалу «Москвичтин» кјчи тјјнин кјчинен јтпјс лј болгодый — деп, Чакылдай ајдарда, магазиннин јанында турган јиит уулдар ла кыстар чуркуражып, каткы кјдјрдилер.

Кандый да бјкј тјј болзо, је онын кјчи тјнгей ле јетен беш аттын кјчине јетпес! — деп, Менди Мекечинов кезе сокты. — Техника, дедушка Чакылдай!.. Баатырайдын кјк «Москвичинин» кјчи ту-у јетен беш

аттын кўчине турар. Бат кандый!.. А бистин Кайруда јетен беш ат бойына тудуп турган кижі бар ба?..

— Мыны кижі угат эмеш пе?! — деп, Чакылдайдың кичинегеш көс-төри курчып чыкты. — Торт тыныжым буула берди ошкош, јииттер. Танкы азып тартпайынча — дейле, ончо јуртка танылу кайын уры јаан кангазын терјек фуфайказынын карманынан чыгарып келди.

Мыны көрүп ийеле, Менди бир канча өйгө јүлибеген сарбак сагалду эттен ээгиле кекип, мынайда каткырды:

— Бу слердин канзагар канза эмес, тен колмылтык туру ине, де-душка Чакылдай!

Јииттердин каткызы ойто ло «тирт» эдип калды. Је Чакылдай өбөгөн ого ајару этпей, мынтактап койгон јалбракту јажыл танкызын јымжагаш калтадан чыгарып, корјойышкан сабарларыла кангазына шаап, јаан эргегиле ныкталай базып јадала, эрмектенди:

— Менин канзамда сенин керегин јок, уул — деди. — Бат кайкайтан неме шак ла ол Баатырайдың көк күлүги не. Јетен беш аттын күчи дедин бе? — деп, ойто катап сурайла, танкызынын ыжын борлодып, оног ары айдат. — Мынан озо, бу бистин Кайруда јангыс та атту улус јокко јуук болгон... Бу мен, Чакылдай, јетен беш јашка јеттим. Бастыра јүрүмимде јылкы мал кабырдым. Арт-учында мензионер болуп, колхозтон јангыс јеерен ат садып алдым. Ол до бойымла кожо карып, чыдал-камалгазы чыгып, тиш-амыйтаны түжүп, торт өлөң дө јип болбоско јетти. Мынаар, озодон бери јылкы кабырган, мөш алдынан јаскары јай түшкен кузук терген, Туру-Бажына да једерге күч боло берди...

— Эмдиги улус ончозы јакшы јадып јат! — деп, јуулгандардың ортозынан кем де омок үнденди. — Биске эмди тегин штан эмес, американский джинсылар керек. Тегин тон эмес, туура ороондордон келген дубленкалар талдайдыс.

— Мен јөптик! — деп, Чакылдай белен јөпсинди. — Је јангыс ла оны ару колдың ачу териле эмезе айлаткыш санаанын... Бойсын, балдар, бойсын! Бу өскө эрмек. Бистин бүгүни эрмек-куучын Баатырайдың көк кайкалын эбири өдүп јат.

Чакылдайдың айтканыла, «көк кайкал» садып алган Баатырай Мамыков Суулу-Айандагы турлузынан түжүп ле келгенде, эткени јангыс: үйин ле эки балазын — уулчагын ла кызычагын «Москвичине» отургызып ла ийер, тобрак-тоозынды чөйүлтип, Кайрунын куш-куртын, уймалын чочыдып, онын тоозы јок ийттерине торсыктадып, аймактын төс јерине — Ондойго көстөөр. Анда барып, магазиндеер, кере түжине көрүш-таныштарын айылдаар. А эгиргери көк «Москвичинин» көзнөктөри ажып бараткан кыскалтым күннин алдына кылбырап ла јалтырап, кайра јанып јадар...

— О! — деп, кенете Менди Мекечиновтын уужалып калган калын кара чачтарлу бажы сертес эдип, ол ло ок сарбайышкан сагалду эттен ээгиле јурттын учы јар кекиди. — Баатырайдың коңыс ошкош көк

«Москвичи» келип јат! Ба-тазын, база капшуун ла тагма!.. Менин «Белорусимле» тўндейтен неме дейдеер бе...

— Кайда? — деп, Чакылдай өбөгөн, агаштын чобразы чылап, карбайа кадып калган јаан кара алаканын көс ўстине тагдактай тудуп, Ондойдон келетен јолго көрди. — Неме көрўнбейт ошкош...

— А көрбўй тураар ба, шак ла ол слердин бажаар ошкош болчок тўннинг ўстине чыга конуп келген «көк кайкалды» — Менди узун колын суна салып, ус сабарыла уулады.

— Бу сен, Менди, көс көрўп турган болдын, уул! — деп, Чакылдай өбөгөн кайкады. — Мере ле неме көрўнбейт. А слерге неме көрўнет пе, балдар? — деп, өбөгөн өскө јиттерди тоолой ајыктап, сўмелў көстөрин сыкытып ийди.

— Көрўп турус! Келип јат, келип јат! — дејип, өскөлөри чур-чуманак тўштилер.

— Јок, бу слер ончолороор бүгўн јўўлгилей берген улус болбойгар! — деп, Чакылдай өбөгөн кайкаачы бололо, онон ол ло бир шыйкынууш, чыгар-чыкпас ўнле каткырып ийди. — Баатырайдын «Москвичи» дешкилеп, бу ончогор канайгылап турыгар?! Мен көрзём, балдар, Суулу-Айаннын көк-јажыл өлўнгине өскөн лө семирген көк чар ла мантап келедири. Бистин колхозтын көк чарын мен канайып таныбайтам?!

Јуулгандар сыр ла каткыда:

— Чакылдай дедушка, слер чын айттыгар ошкожоор! — деп, ончолорынан озо тракторист Менди Мекечинов көкип чыкты.

— Мен бу јажыма тўгўн неме айтпайтам! — деп, Чакылдай өбөгөн тынзынат.

— Бу слерди, андый болзо, мынчага јетире народный контрольдын бажына не тутпаган?! — деп, ол ок Менди каткырат.

— Мен ту качаннан бери шак ол контрольдo туруп јадым! — деп, Чакылдай база да тура калбады.

— Јок, слерди колхозтын ревизионный комиссиязынын членине эмезе онын председателине көстөөр керек болгон, дедушка Чакылдай!

— Мен ту качаннан бери **революционер** ле **ревизия!** — деп, Чакылдай там ла көкийт. — Оны бастыра аймак билер. Је јаныс сен билбейтен эмтиринг ине, Менди!.. Је, балдар, Баатырайдын «көк чарына» јол берлегеер — дейле, Чакылдай өбөгөн бир-эки алтам тескери басты. А бу ойдө Баатырай Мамыковтын теҗери ондў «Москвичи» Кайру јурттын көп тоолу ийттерине ойто ло торсыктадып, магазиннинг јанында јуулган улустын ортозында болгон куучын керегинде нени де сеспей, олорды тобрак-тоозынла туй бөктөп, алын көстөп сурт эдип, өдө конды.

3. КАЧАН ОДЫНЫ ТҮГЕНЕРДЕ

Чакылдай таг алдында ферманын башкараачызы Саналов Саңанын кыбына кирип келди. Мында механизаторлордын бригадазынын

жааны Сойтошев Омуртка ла зоотехник болуп турган Астам Ороев болдылар.

— Макалду өйдө келтирим! — деп, Чакылдай сүүне берди. — «Президент» бойы Саналов Санаа да мында, онын он ло сол колдоры болгон Сойтош уулы Омуртка ла Орой уулы Астам да мында.

— Не болды, өбөгөн? — Саналов бажын столдон өрө көдүрди.

— Бу жанында отуры — деп, Чакылдай өбөгөн Сойтошев Омуртка жаар кекиди. — «Президент» адынды тўжўрбеске турган болзон, Саналов Санаа, бир болужын жетир.

— Соотжорго турган кижн жок — деп, ферманын башкараанызы соок ўнденди. — Бис божобой жадыс, айдарга турган сўзўорди ары капшай айткар, былар...

— Сойтошевле сожжатам ба мен?! — деп, Чакылдай механизаторлордын бригадирине база ла катап ээгиле кекип ийди. — Одыным тўгенген, одын тартырып бер деп Омурткага айтканымнан бери он конок боло берди, «президент»...

— Жаскы иш башталган, бош трактор жок деп мен слерге канча катап жартайын — деп, Сойтошев, адаруга чактырып ийген чилеп, тыртыс эдип, отурган жеринен тур чыкты. — Слерде чек ле одын жок эмес, бистинг былтыр кўскиде жарып берген кулажыс айлаардын жанында ас та болзо, бар ла эмтир.

— Ондый, бир эмеш бар — деп, Чакылдай тургуза ла жўпсинди. — Айдарда, жаскы иш башталган дештеер бе?.. Жаскы иш — жаан керек. Мен озодон бейи оны билбей.

— Бот, бот — деп, куучынга зоотехник Ороев Астам киришти. — Бис слерди ак санаалу кижн деп, азыйдан бери билип ле тооп жадыбыс.

— Јарт, јарт — деп, Чакылдай каткырды. — Југуйланып, јууктажып ла келедиринг бе, Орой уулы Астам.

— Одынаарды одыарга кичееп турган болзогор, өрө одыны көп јерге, Кайру-Бажында койлор тўрўп турган турлуга, бир кезек ойгў сакмандажып беригер деп айбылаарга санангам...

— Јарт, јарт... Јастын ойи, улус једишпей јат — деп, Чакылдай зоотехниктин онон ары айдар шўўлтезин озолоп ийди. — Озодон бейи бўдўрген иш. Оны бейиги кижн билип ле јат.

— Чындап та, кезек те ойгў болужып ийген болзогор — деп, Саналов Санаа зоотехникке жўмўшти. — Онын кийнинде бис слерге он до јылга одырза тўгенбес одынды тартып ла белетеп берер эдибис...

— А мени, јетен беш јашту кижини, эмди он јыл јўрер деп сеге кем айдып берди, «президент»? — деп, Чакылдай соныркаачы болды. — Орўги турган Ылген-кудайдан куучын јетти бе, тўмўнги ороонды башкарган Эрлик-бийденг элчи-амыйтан келип јўрди бе?..

Ончолоры каткырыжат. Јиит башкаарачыларла кожо Чакылдай бойы да жаан бажын сўйтўс этирип, омок кўрўт.

— Је слерди бис кудайы јогынан да билерис — деп, механизатор-

лордын бригадири јымжай түшкен үниле кошты. — Слердин ары-бери кыймыктанып, базып жүргенигерди көргөндө, тен тууны туулай мантаган туулай койон ошкош јеп-јегилчек кижине...

— Көкиткилегер ле, менде кулак бар, угайын...

— Слер тен чек-чек базытту чекчил элик ийнегер, өбөгөн — деп, Ороев Астам айда салды.

— Угуп отурын ба, «президент»? — деп, Чакылдай кайын уры кангазын чыгара тартып, Саналов Санаа јаар көрди. — А мен можыйт сенин койлорыңның азайлу курагандарыла урушпай, космос кууп, космонавт болуп учарга јазанып алгам а?!

— Чын ла слерди эртен ле космосты көрүп келзин деп, Башкару Байконур јаар алдырган болзо...

— Барарым!.. А не, отурат деп пе, барарым! — деп, Чакылдай јеп-јегилинен тура жүрди. — Јок, уулдар, мени ту качаннан ла бери кинчектеп, өзөгимди өйкөп жүрген бир сурак бар. Космос дешпей, меге шак ла оның аайына чыгыжып беригер?..

— База не боло берди? — деп, Сойтошев Омуртка серенди.

— Бу бистин алтай јон кайдан келген? — деп, Чакылдай өбөгөн сакыбаган јанынан санг тескери сурак берди. Оның угы-төзи, башталгасы кайда, уулдар?..

Јийт башкараачылар Чакылдайга кандый каруу јандыарын билбей, оп-соп түшкүлөп, бой-бойларына көрүшти.

— Алтай улустын тарап-таркап келген јолын көргүскен бичик бар ба, уулдар? — деп, өбөгөн соныркайт. — Јетен беш јашка јеткели, бу мен, Чакылдай, ондый бичик билбезим.

— Алтай тилле андый бичик чыкпаган эмес беде? — дејип, ончолоры бой-бойларына суракту көрүштилер.

Чакылдай өбөгөннин кенете, та ненин де учун айдып ийген сурагыла кожо, јаскы кыра да ижи, Кайру-Бажында күн сайын төрөп баштаган койлор до керегинде — ончозы ла ундылып калды.

— Чындап та, бу алтай ученылдар, оның исчи-тошчы историктери акту бойынын јонынын тазыл-тамырын јартаган бир бичик чыгарбаста, мынчага јетире нени эдип турган а? — деп, Чакылдай оног ары соныркайт. — Слер ол јанынан санангылап турадаар ба, уулдар?.. Айса, эн каруулу керек јылдын сайын кыйыжы јоктон болотон јаскы иш ле кой төрөдиш пе?..

Ферманын башкараачызынын кичинегеш кыбында кезек өйгө ын-шын боло берди. Ончозы санангылайт. Јангыс ла Чакылдайдын ачу-корон тангызынын чанкыр ыжы көзнөк өткүре тийген күннин таңдагына сүрекей иле буркурап турды.

Саналов Санаа Чакылдайдын сакыбас јанынан тургускан тузагынан канайып та болзо, је чулчулып чыгар деп сананды ошкош. Он унчукпай танкылап ла сакып отурган өбөгөнгө кандый да каткылу көзиле көрүп, кенете кокырлады:

— Бис слерге Горный Алтайдын институтуна барып келзин деп аңылу командировка берелик, өбөгөн.

Ончолоры күлүмзиренгилеп, баштарын өрө көдүрдилер.

— Анда барып, жебрен Алтайды ла онын эл-жонынын жадын-жүрүмин шиндеген историктерге туштап, бу керектин аайына чыгып келигер — деп, Саналов Санаа эрмегин божотты.

— Жарайт, «президент»! — деп айдала, Чакылдай өбөгөн өрө туруп, эжик жаар базардын кажы ла жанында, Сойтошев Омуртканын үни оны токтодып ийди:

— А одын керегинде суракты канайдатан, өбөгөн?..

— Одын дейзин бе? — деп, Чакылдай сол жардынын ийни ажыра кайа көрди. — Одыным эмеш бар...

— А Кайру-Бажындагы курагандарды канайдар? — деп, зоотехник Ороев Астам күлүмзиренди. — Сакмандаш ундылып калды ба?

— Угуп турун ба, «президент»? — деп, карган өбөгөн бастыра бойы катап ла кайра бурылды. — База ла яс. База ла туура салбас керектер башталган — деп комыдады. — Алтай төрөл жонымнын тарап-таркаган тазыл-тамыры керегинде айдары жок жаан сурагым анайда ла ачык ар-тар жат! Калак ла де!.. — Ол колын күүн-күч жогынан жагып, оноң ары мынайда эрмектенди. — Город жаар командировка, кайдалык, арткай, «президент»!.. Элен-чакка этпеген-бүдүрбеген иш эмес, Кайру-Бажын көстөп жорткойым, сакмандашкайым, азылу курагандарыңды алгайым...

— А одын керегинде санааркабагар, өбөгөн, оны бис мынан ары айлап ийбей — деп, Саналов Санаа Чакылдайдын жүрегин жымжадып ийерге сананды ошкош.

— Одынын ондо турзын — Чакылдай кыскачак колдорыла ойто ло жагып ийди. — Одын түнгенен, яс жанган... Ойто ло туузылбас иштери башталган. Баш ла болзын, бу кижиде тен оорыырга да бош жок, өлөр-гө дө ой жок — дейле, эжикти чыдым ийниле ийде салып, жеңил-жеңил алтап, кайа да көрбөй жүрүп калды.

4. КӨК ЖАҢЫ ЛА ЧЫМЫРАЙЫП КЕЛЕРДЕ...

Жылу ла жаркынду жаскы күн турган. Мен областьла жорыктап жүреле, жолой төрөл Кайруга табарып ийер деп санандым. Мында болбогонум сүрекей удаган. Мында энемнин эезинин кыстары, алтай жоннын айтканыла болзо, «бөөрөк үлежип жийтен бөлөлөрим» журтагылап ла иштегилеп жат. Бир жагыс та катап болзо, олорды не барып көрбөс?.. Кайруда не солундар бар? Оскө улус кандый жаткан? Ой бар тушта, өдө конбой, жаан жолдон жүк ле жети беристе тууразында турган журтка, чындап та, не түжүп ийбес?..

Көк жаңы ла чымырайып, былтыргы куудандардын ортозынан көрүнип келерге жууктажа берген туш. А кырлардын түштүк келтегейинде

меестердин күнет эдектери ле кәјулары јангы өзүп келген көккө иле көгөриже берген.

Бистин алдыбыста кайа да көрбөй, бир кижі басып баратты. Эки колын белине жүктей салып алган. Ийиндеринин јайканыжын, басыдын көрзөм, меге сүрекей ле таныш кижі. Бойы карып, бели коркойып та калган болзо, је алтажы јенгил. Сопогторынын алдынан јолдын боро тоозыны буркурап турды.

Чакылдай өбөгөн!.. Мен оны јазым јогынан ла танып ийдим. Онын одожына једе конуп келеле, шофер машинаны токтодып ийди. Чакылдай өбөгөн база тура түшти. Мен эжиктен чыгып, ого удур бастым. Чырайынын чырыштары там көптөп калтыр. Түрген басканына кызарып калган жүзинде ле эки саамайында терлер иле мызылдажат.

— Ма! — деп, мени танып ийеле, Чакылдай жаан табыштанды. — Кайру јолын ундып койгон пайет кайда барып јат?!.

— Слерди јойу барып јат деп билеле, јетирип койорго санандым — деп коқырлады. — Отурыгар...

— Узак јолго чыккан аргымак чылап, эди-каным јангы ла изип, терлеп жүрзем, онон ары учуртарга да јетпей, јаба једип алдың ба, пайет? — деп, ол меге корјойышкан сабарларлу он колын удур сунды. — Одын јар деген эмес, отурып ал дегенде, менде не болзын — дейле, ол машинага кирди. Сен менин јобош јеерен адымды билетен бедин?.. Бат, билип жүргенин јакшы — деди. — Јойу артмы. Јобош јеерен адым јал јастанып јыгылды. Эмди менин, менин јен јастанарым арткан...

— Јок, өбөгөн, слер эмди де узак жүререер — деп, мен өнөтийин ле омок үнденип, ого јөмөштим.

— Пайет жүр дегенде, база эмеш жүрбей де — деп, Чакылдай каткырып, јаскы јыбарга чылбырантыган көстөринин јажын он колынын сыртыла арчыйт. — Јүрүмнен јакшы, жүрүмнен јараш не бар!.. Көрзөң, күнди көрзөң, јангы јасты!..

— Анчада ла бүгүн јакшы күн — деп, мен јөпсиндим. — Је мындагы улус јылды кандый чыккан?.. Мал-аш кандый турган?..

— Јакшы-ы — деп, Чакылдай чөйө тартты. — Озодо улус та онойып ажанбаган. Кулур-комбикорм јип турган мал канайдар ол. Олүм-јидим ас. Јылдан јакшы чыккан. А эмди јас. Көрзөң, эбиреде кандый јайым, кандый көк. Бу киреде малды малтала төбөлөзөң дө бачым өлбөс. — Онон машинанын көзнөктөри өткүре күнет меестерге көрүп, бир канча унчукпай барып јадала, кенетийин кандый да јобош үниле эрмектенди: — Јангыс менин јобош јеерен адым бу јастын јангы көгин амзабай барды...

Мен кандый каруу јандыраын сананып отурганчам, ол јардыма колын салып, араайынан таптап ийди:

— Ка, пайет, шак ла бу бого эмеш токтодып ийзен.

Чакылдай өбөгөн машинадан чыгып, сөс јогынан мени колыла имдеп, база чыгарып алды.

— Бейи кожо бассан, пайет, мен сеге бир солун јажыт ачып берей-

ин — дейле, эки колын темиккени аайынча белине кайра салып, меестин эдеги жаар ичкери басты.

«Бу канайып турган болотон — деп, нени де жакшы ондобой, онын кийининен бастым. — Кандый «жакыт» ачарга турган?..

Ол нени де айтпай, көңкөрө жадып, он кулагыла јер тындалайт. А мен дезе канайдарын да билбей, јанында сирейип калган турдым. Чакылдай өбөгөн анча-мынча болбой, јаан бажын јердег өрө көдүрип, мен жаар бурылды:

— Пайет, бу сен не турун?! — деп, эмеш те кокыры јогынан кайкап, бажын јайкады. — Јат бу менин коштойума... Јат, тында, не угулар эмеш.

Менде өскө кандый да арга јок. Сөс уккур јаш бала чылап, онын јанына араайынан јада түштим.

— Тын тынба, тында! — деп, Чакылдай јакарат. — Неме угулат па, пайет? — Ол бир канча элестин бажында шымыранды.

Мен унчукпадым.

— Э-э, калак — дейле, Чакылдай јаткан јеринен тур чыкты. — Көрзөң, кандый тымык эбире!.. Јагыс ла ајас тегеринин алдында күннин јиргилјини... Айдарда, пайет, јерге јадала, сен нени де укпадың ба? — деп, ол катап соныркады.

— Күүк эдип јат...

— Олјондогы аркада јыңкылдажып јаткан күүктердин табыжын пайеттен болгой, түлей де кижі угуп ла сезип ийбей! — деп, Чакылдай мени электеген кептү каткырды. — Э-э, калак, — өбөгөн ойто ло уур тынды. — Менин јажымды јажазан, бат ол ло тушта јүрүмнин чын јаражын, онын баазы јок баазын билерин, пайет...

Мен унчукпай, сақып турум. Чакылдай бойынын «јажыдын» качан ачар? Ол айдарга сананган төс амадузын айтпаган. Эмди шүүлтезин кажы ла јаны жаар эбирте сокгогой?..

— А мен јангы ла бу ла будыбыстын алдындагы јаскы јерге јадала, көп немелер уктым, пайет! — деп, өчүп калган чоктордын јалт эткен чедиргендеринин көлөткөлөри онын сүмелү көстөринде элбендейт. — Мен эм тура јердин үстинде. Удабас, байла, јердин алдында болорым.

— Ончобыс ондо болорыс...

— Онызы чын — деп, өбөгөн јөпсинди. — Је менин сеге айдарга турганым өскө неме. Чын пайет болзон, менин бу айтканымды угатан турун. Артык болбос...

— Угарга турум, — мен чындап та јилбиркеп, акту күүнимнен айттым.

— База катап айдып турум: көр эбире, јажыл көк јангы ла чымырайып келген. Чечектер өзүп јат. Тымык. Телкем.

— Бу слер, Чакылдай өбөгөн, база «пайет» тураар не?! — деп, мен онын үнине келиштире өткөнип айттым.

— Јакшы кижі пайет болор учурлу! — деп, Чакылдай бүдүмјилү

ле бир де каткызы јогынан эрмектенди. — Чын, јажырбазым. Мен бастыра јүрүмимде пайет болорго албадангам... Сени база јакшы пайет болзын деп сананып турбай.

— Айтканаарча болзын...

— Јакшы пайет јерди, тегерини — бу экүнинг ортозында бүткен кижини угуп ла тындап, олордын јажыттарын јажына ла бедреп, таап, темдектеп јүрер јанду эмес пе?..

— Айтканаарча ла болгой. Онызы чын...

— Мындый тымык, мындый кеен күнде бу ла бут алдында јерге јада түшсөң, канайып јажыл көк тырсылдап өзүп јатканы, эбире чечектердин тил-шымырты кандый да алыстанг угулып келер ине, пайет... А сен, «не-ни де укпадым!..» Бу не, андый болзо, сен кандый пайет!?

Меге айдары јоктон ачу ла сүрекей эп јок боло бергенин өбөгөн сөс јогынан сезип, кенете омок каткырып ийди:

— Јок, мен тен тегин айдадым. Мен ту качаннан бери бил јүрбей, сен пайет. Сени бастыра Кайру билер — деди. Онон ары там оморкоп ло каткырып, та өчөп турган, та чын јарадып, ондоорго күч, је мынай-да айдат. — Јок, сен меге өөркөбө!.. Машинага да отургызып алганын јакшы. Јобош јеереннинг кийнинде, мындый јоргого отурбаганым удай берген... Јок, чын айдадым, сен пайет. Анчада ла бу мен, Чакылдай-таайын керегинде сүрекей мактап ла билип бичип јадын... Мен кыпчак кижине. Сенин энен база кыпчак сөөктү болгон. Айдарда, мен сенин таайын болор турум, а сен — менин јееним. Бат анайда ла бичип јүр, јееним... Макка чыгарын!..

Көк јагы ла чымырайып чыгып келген туш болгон.

ТАЗАГАНЫ

Сыны түс ле узун кижини јагы ла төртөн јаштын бозогозын ажыра алтап јүрерде, сакубаган јеткер онын өскө кажы да јерине эмес, бакынын сүранай ла энмегине келип түшпей канайтты.

Бир күн эртен тура, күнүңизи ле чилеп туруп, сагалын јүлиирге күс-күнинг алдына базып келеле, кенете ле көстөри јаандап, јүзи мында ла кубулып, торт ло кижини таныбас болуп курыла берди. Алдында турган јаан күскүнинг јалтырууш шилинде кандый бир јеткерлү јылан јапшынын калган чылап, ол тургуза ла јана чарчады.

Бу бүгүн Владимир Бугуевичле не болгон, канайткан?.. Ол неден да јалтанып, күскүнинг јанына аргайынан ойто катап өңөлөп келди. Онон быыраш ла кара чачту бакынын энмегине кенете терлей берген ала-кандарын јаба салды. Арга јокто алаканыла энмегин јыжып-јыжып ийеле, туура бололо, бойын база ла катап күскүден көрди. Јок, уужалып калган быыраш кара кылдардын ортозынан эргек базым тас јер түнгей ле јалтырап турды. Канайып та јажырар ла јабар арга јок! Лаптап

көргөн кижини онын кызара тазап келген эмгегин түңгөй лө көрүп ийетен эмтир. А Владимир Бугуевич ылгый ла иит лө јараш келиндердин ортозында иштеп јат. Келиндер онын чачынын койузы ла быјыражы керегинде бой-бойларынын ортозында куучындажып, керек дезе, онын килин кара чачына болуп, бойына да каран-туйук ајару эткилеп турганда-рын бөлүктин заведующийи Владимир Бугуевич билип лө сезип, ичинде тынзынып та јүрөтөн.

— Уй кижиге түжетен ырыс слерге түшкөн — деп, кожо иштеп турган келиндердин сыраңгай ла омок дегени Зоя Захаровна бир катап јажыды јогынан айтканы онын санаазына эмди ойто кире конды. — Бу да кижинин чачы слердийиндий быјыраш ла койу болуп бүтпес!..

— А мен чачты канайып јажына быјыраш ла койу эдеринин улу јажыдын билерим — деп, Зоя Захаровнала сертешкен ајас, Владимир Бугуевич айткан. — А меге слердин эки кабагардын ортозында јылдыс болуп јалтырап турган тегерик мен база јарап јат!..

— Слерде, Владимир Бугуевич, быјыраш кара чач бар, а менде дезе теп-тегерик кара мен бар — деп, Зоя Захаровна јараш эриндери-лө күлүмзиренип ийген. — Менин ырызым толо болзын деп турган болзогор, ол јажына быјыраш болорынын эп-аргазын айдып берзегер?..

— Иштин кийинде — деп, күлүмзиренип ийеле, Владимир Бугуевич бойынын кыбына кире берди.

Мынын кийинде Зоя Захаровна ла онын үйрө-желелери чачты койу ла быјыраш эдетен јажыт Владимир Бугуевичте чын ла бар болор деп бүткилеп, ол бойынын јажыдын ачсын деп, јангыс катап сураган дейзеер бе?.. А Владимир Бугуевич тегин де јылтырууш кара чачын күнүн лө эртен тура эмеш-эмеш бриолинде сүртүп, јазап туруп килтиреде тарап алала, ишке келетөн.

Чынын айдар болзо, бөлүктин заведующийи бойынын тыш кеберине ајару эдерин сүрекей кичеейтен. Темдектезе, ишке ол уужалып калган чамчалу келгенин бу мынчага бир де кижин көрбөгөн. Костюмы бойынын бекем лө түс јардына нык ла эткен, штаны јаантайын түс, бир де түрүлген лө уужалган јер јок. А галстуктары керегинде, айтканча айтпаза торт!.. Күнүн лө күнүн өскө, јангы ла јараш галстук кийген келер.

Бүгүн эртен тура эмгегинин үстинде эргек базым тас јерди кенете көрүп ийеле, торт ло алаатый берди... Сагалын јүлибей, эки јаагын ла шак ол тас јерин сыймап, күскүден айрылып болбой узак ла турды.

— Бу канайып калдын? — деп, казан азар кыптап үйинин табыжы угулды. — Келип ажан. Ишке барар ой јууктажып келди.

— Энези, ка, бери чүрчө лө бассан! — деп, ол удур табыштанды.

— Не болгон? — деп, эмегени үлүш колын арчып, онын јанына базып келди.

— Меге көрзөн, — Владимир Бугуевич чүрчө лө аразына канайып та кубулып калган үниле айтты. — Мени јазап ајыктап көрзөн, канайып калтырым?..

— Бу сен эмдиге ле сагалың кырбай, байагы бойынча мында не турган! — деп, эмегени кайкады. — Бүгүн эртен турадан ала кандый да каруулу жуун болотон деп кече бойынча айдып турарында...

— Жуун эмес, а мыны көр! — деп, өбөгөни эмегиндеги эргек базым тас жерди көргүзүп, бажын жабыс энчейтип, шак ла ол кызарып жүргөн «кинчегине» ус сабарын чип-чике сүстүрүп ийди.

— А не, мен оны көрбөгөн деп пе?! — Уйи удур кайкаганду сурады. — Кижиле кайкаар неме жок... Тазап ла жүргөн эмтиринг.

— А меге! — деп, Владимир Бугуевич атыланып чыкты. — «Тазап ла жүргөн эмтир!..» — деп, уйин өткөнип, ого кызыран көрди. — «Тазап ла жүргөн эмтир!..» Иш, кандый! А меге... а а Зоя Захаровнага — деп, айда салганын канайып та сеспей калды.

— Кандый Зоя Захаровнага?! — деп, эмегенининг сур көстөри тургуза ла чичкере берди. — Кандый Зоя Захаров...

— Мен сени... сени айдадым! — деп, Владимир Бугуевич арга жокто актанды.

— А мен, сенин эки кызыгың энези, эм барып Зоя Захаровна боло бергем бе?! — деп, уйи үкүстөп келди. Мен сего Зоя Захаровнаны көргүзерим!.. Эки көзүңди жырта тартып, чачыңды там ары тазанда жуула, салып ийерим!.. Божогоны ла ол...

— Энези, энези — деп, Владимир Бугуевич бажындагы эргек бажым тас жер де көрүнип келгенин ундып, эмегенине жалынат. — Энези, мен кече Зоя Захаровна деп уй кижиле ачынышкам, билзек, ондо-зон! — деп, ол арт-учында чала бүтсе бүткедий эп-арга таап, актанып баштады. — Бат, бүгүн коллективти жууп, онын коомой ижи керегинде суракты кату тургузайын деп...

Эмегени унчукпай барарда, ол эмеш токынап, там бүдүмжилү үнле кожуп ийди:

— Байла, шак ла ол Зоя Захаровнаны иштег жайлар ой жеткен!

Владимир Бугуевич ишке келеле, азыйдагызы чылап кыптар сайын керий базып, келиндерле сертешпей де, керек десе, олорго көрүненин де коркып ла уялып отурды. Ол күн кыбына да кижиле алдырбаган, кыбынан бойи да чыкпай, эртен турадан тал-түшке, түштин кийининде иштин учына жетире ың-шың болуп калды.

— Бу Владимир Бугуевичле бүгүн не болгон? — дежи, ончолоры бой-бойлорынан суражат. — Бүдүш-чырайына кижиле көрөр эмес. Торт ло өскө кижиле болуп калган.

— Зоя Захаровна, сен кандый бир шылтак таап, барып кайып кел, не болгон — деп, келиндердин бирүзи шүүлте этти. — Сенин эки кабагыңнын ортозындагы «жылдысты» көрүп ийеле, Владимир Бугуевичтин жүреги кайылып, жымжай түжер болор бо?..

Зоя Захаровна эжикти токылдадып, бозогоны алтаардын кажы ла жанында, Владимир Бугуевич он колынын сабарларыла жалтырууш кара чачын кайра сыймап, бут бажына тур чыкты:

— Не болгон?.. Онон, онон. Менде бош жок! Иш, Зоя, иш... онон, онон!..

Ол до күн, онын да кийинде Владимир Бугуевичке не болгонун кем де, нени де сеспеген. Же Владимир Бугуевич бойы чек ле көнү иштенип болбой, бажынын кызара тазап жүргөн эмгегин сыймап, жаңыс ла ол керегинде сананар болды. Же канчазына кара жаңыскан сананар ла туйуксынар? Владимир Бугуевич бир күн өскө бөлүктөрдө иштегилеп турган нөкөрлөрүнүн ле таныштарынын кыбына келип, жаан түбегин ле кунугын жеңип, омок үнле олорго жарлады:

— Сократ болуп калдым, насыларым! — деп, эргек базым тас јерин көргүсти. — Кенетийин ле бажым тазап баштады, — ойто кунукчалду үнденет.

Эр кижинин бажы тазаганында кандый эрмек. Улус ого жаан ајару салбай, је кокырлаган ајас айдышты:

— Санаалу кижинин бажы чындап та эрте тазап јат, Володя.

— Сенин адын да ајла Владимир — деп, бирүзи былтаартты. — Же жаңыс ла өбөкөн келишпей јат.

— Слер өйинен өткүлөбегер! — деп, Владимир Бугуевич олордын кем керегинде каран-туйук бултаарткылап отургандарын сезип, кезем айтты. — Кокыр — кокыр ла болбайсын. Же чынын айткажын, меге бу жаан түбек боло берди.. Эп јок. Мениле кожо эбире ылгый ла келиндер иштегилеп јат. Тен олордын көзине бөрүк те уштыырга ујатту!..

Мында јуулган инженер уулдардын эн ле јинди ле омогы эмеш те каткызы јогынан ајдат:

— Мениле база ондый кинчек башталган болгон. Же, карын, бир санаалу эмегенге туштап, ол кинчектен ајрылып чыккан јок бедим...

— Канайып, нени эткен? — деп, Владимир Бугуевич тургуза ла соныркады.

— Јараш болойын дезен, быјыраш чачту јүрејин дезен, тен кандый ла буудакты алтай базарын — деп, байагы ла быјыраш сары чачту јиит инженер каткырды. — Мен, Володя, ол эп-арганы сеге айдып берер эдим, је сен бүтпес ле мен чилеп этпес болорын...

— Же айдып бер, Коля, — Владимир Бугуевич онын јанына јууктай басты. — Тен нени ле суразаг...

— Баазы жаан болбос, Володя, — быјыраш сары чачту јиит каткырып ијеле, эбире отургандарга тоолој көрди. — Баазы сен кирелү јалду кижиге тен не де эмес — деп, ол катап ла күлүмзиренди. — Жаңыс ла шил јакшынак коньяк бастырабыска тургузып берзен, биске ол ло болор.

Јиит инженер бу јанынан чындап та нени-нени билер болор деп, ончолоры јилбиркеже берди:

— Чын ла андый эп-арга бар ба, Коля?..

— Бар учун айдып турбай — деп, Коля там бүдүмјилү эрмектенди. — Бат, мөштин кузугынын сайына бир канча өйгө тургускан суула

бажынды јунзанг, божогоны ла ол, тургуза ла тазап баштаар. Кузук-тын сайынын јулугында тук оскурбейтен кандый да химический јук бар дежет, — Коля билеркеп, буткул теория куучындайт. — Онын да учун бу кижинин јузиндеги соол болзо, оны эбиреде чыгатын узун-узун кылдарды јоголторго, анчада ла уй улус, шак ла ол моштин кузугынын јулугыла кун сайын јыжып јат.

— А тазатпаска нени эдер? — деп, Владимир Бугуевич тезиникпей барды.

— Тазатпаска турган болзонг, Володя, шак ла ол јерди такаанын отогиле сурт. Мен онойып аргадангам — деп, Коля эмеш те каткызы јогынан јартады. — Меге јолыккан санаалу бабушканын рецепти шак ондый.

Владимир Бугуевич омордын кыбынан јуруп каларда, быјыраш сары чачту инженер Коля каткырып ийди:

— Мен кокырлагам, уулдар...

— Је ол тон ло сенинг айтканыга будуп, јескинбей, чачын такаанын отогиле суртет эмеш пе?..

— Владимир Бугуевич ару-чек кижі — деп, отургандардын бирјузи эрмектенди. — Ол сенинг кейинге бутсе де, је качан да онойдо этпес!..

«Кажы ла кижі бойынын табыла јуулип јат» — деген орус кеп соо Владимир Бугуевичтин энмегинде эргек базым јер кызара тазаганыла колбой, сурекеј чын кере болуп калды. Ол угуп алган «эп-арга-рецепти» кунунг ле сайын тузаланып, энирлер сайын кускунин алдына туруп алып, тазап јурген јерин такаанын отогиле суртуп, бажын аңылу босло јык этире ороп алып, уйуктаар болгон.

Јиит ле кокырчы инженердин кей созине будер болор деп кем бодогон оны.

Бир ле коройин дезе, Владимир Бугуевичтин энмегиндеги эргек базымча тас јер там јаандап, учы-учында болуктин заведующийинин бажы чек ле килеје тазай берген. Эмди онын эки кулагынын эмеш усти јаар ла јиткезин эбире бир эмеш чач арткан дежет. Онызы да кул ошкош боро ло очбик неме.

Быјыраш сары чачту инженер Коляла не болды не?.. Владимир Бугуевич онон оч алган болбой?..

Владимир Бугуевич тон ло тенок кижі эмес, уялбай јиит инженерге нени айдатын эди. Бир де эрмек айтпаган. Је јангыс ла онын иштеп отурган кыбына эмди кирбес, кап-чыт удра да тушташса, колын берип, эзен сурабас. Је улусту јерге учуража бергенде, не де болбогондый эзендежип, каткырыжып турар. Онызын мен бойым канча ла каптап коргом.

— А ол Зоя Захаровна баштаган келиндер?..

Јеткердин једип келгенин Владимир Бугуевич билген ле бойынча, бир кун кожо иштеп турган келиндерге кокырлаган ајас мынайда јарлаган ла јартаган эмтир:

— Санаалу улустын бажы эрте тазайтан. Менин бажым, Сократтын бажы чылап, тазап жүрерде, быыраш кара чачыма килебей, база бир эп-сүмөмди тургуза ла тузаланып, бажымды килтиреде килейтип алдым, келиндер — деп, озогы кебине кирип, омок каткырган. — Мен бодозом, менин тас бажым жаңгыс ла Сократтыйына түңей эмес, а бистинг ончобысты башкарган жаан кижининг де бажы ошкош... Ондый ба?..

— Ондый, ондый, Владимир Бугуевич! — дежип, келиндер тургуза ла заведующийиле жөпсингендер.

Олор эмди Владимир Бугуевичтин келип јатканын көзнөктөн көргүлөп ле ийгенде эмезе онын танылу алтамдарынын табыштары ла угулза, «Бистинг ойгор Сократ келип јат» — деп айдыжарына түкү ле качан темиккилеп калган. Је Владимир Бугуевич быыраш кара чачын корып аларга болуп, эгирлер сайын бажын такаанын өтөгиле сүрткени керегинде кунукчалду кинчекти олор, байла, качан да укпаган ла билбес болор.

Байрам Кудирмеков

Тууларда чыкканыс, тууларга јанарыс

(Бир бөлүктү пьеса)

ОЙНООР УЛУС:

Буубай Судурович Аразов — јиит специалист, 22 јашту.

Айсана Аруновна Абысова — јиит врач, 22 јашту.

Арун Анатович Абысов — колхозтын баш зоотехниги, 50 јашту.

Керең эмдиги бйдө Туулу Алтайдын бир јуртында өдүп јат.

Шоордын јымжак үни кидим иштинг божогонун жарлайт. Шоорго комыс кожулып, үн алыжат. Кайда да ыраакта топшуур ойнойт. Онын үнин гитара солып, романстар чөйөт. Бирде тыгып, бирде токтоп, чурана олордон артпайт. Шоордын куузиле кбжбгб ачылат.

Алтай. Јаан изү ай. Туулардын баштары ажып бараткан кўнинин чогына жүзүн-јүүр өңдөрлө кызарат. Тенери чаңкырайып, је эгирдинг абына туттуруп, көгөрнп, өчөмник өңдөрлө там ла койылат. Ыраакта айылдардын ла туралардын сомдоры, Сценанын түбинде тура эжигиле, оны курчаган чеден каалгазыла көрүнөт. Ортозында чибиле кайын озот, Каалганын бойында алтайдын агы јуралган. Сценанын сол јанында јаан агаш туранын келтейи көрүнөт. Туранын ачык көзбөгинен радиоланын үни угулып, кезикте тыгып, кезикте араайлайт. Кенетийин ийттин үрүжи угулат. Чеденди ажыра калып, Буубай кирет. Ол гитаразыла ийттег коруланат.

Буубай. (ийтти токтодот). Тайгыл... Тайгыл... Араай дедим...
Кижини канай таныбай турун...

Ийттинг үрүжи там тыгыйт.

Санаанды кем чыгарган?.. (Араай). Санан, Буубай!..

Ийттинг үрүжи токтобойт. Буубай кармандарын көрөт. Бир болчок шоколад
чыгарып, ийтке таштайт.

Je, нөкөр, эт, калаш жок. Ундып койтырым. Бир жаманымды ташта.

Ийттинг үрүжи токтой түшти. Буубай кайкап, ийтти аяктайт. Радиоланын үни
база араайлай берди. Буубай шымыранат.

Бодон!.. Улуска сүркүштедип, амтажып калтырың. Бойдондордон
не ле чыгар... Je, je, Тайгылым, анай ла жүр. Кем жок эмтирин... Эмди,
Тайгылым, менен өскө кижин бейин божотпо.

Радиоланын үни тыгыйт. Кандый да эр кожончы сүүш керегинде кунукчылду
кожондойт. Буубай ийгле жакшылажып, чибинин тозине келет. Кожон божой
берерде, Буубай гитаранын алып, кожондойт.

Алтайымда — Жаан-Өзөктө
Агаш айыл бар.
Айылдап келдим бу айылга
Сүүгенимди сөстөөргө!
Бу айылдын төр бажында
Кайным отурат.
Байдан куда туйка сакып,
Кызын жакып каруулдайт.
А ол көөркийдин каткызынан
Бойдон уулдар санаа жок...
А ол көөркийдин кожоңынан
Бастыра улус табыш жок...
Айсанам, мен сүүнип жүрүм,
Айсанам, мен көкип калдым,
Жаңыс жараш каткын учун
Жаш жүрүмимди сыйлаарым!..

Радиоланын тыгып келген кожоңынан гитаранын ла Буубайдын үни угулбай
барат. Буубай токтой түжүп, кайыңга чыгарга сананат. Ол кайыңды кучактай
алала, онын терезин жукарта кодороло, эриндерине жаба тудуп, тоорчык чылап эдет.
Узак ой өтпөй, радиола араайлайт. Буубай токтой түжүп, турадан чыгып келген
кижини көрүп ийеле, кайың ажыра жажынат. Чибинин жанына Айсана чыгара жүгүрүп
келет. Ол эжикти, каалганы, ийтти көрүп, ары-бери басып, аяктанып, тындалана
берет. Ары жанынан Буубай өгөлөп, Айсананын эки көзүн алакаңдарыла
жаба тудат.

Ай сана (чочып). Эне-е... Бу кем?
Буубай. (Айсананын качарларынан окшоп). Кай энемде бош жок.
Ай сана. (Буубайды ийде салып). Бу шилемир канай кирген. (Ий-
дине кыйгырат) Бу көрмөсти не кийдирген?..

Ийтин кызгынчы угулат.

Буубай. Кижинин нөкөрүн арбаба.
Ай сана. Бу чеденди канай аш келген?
Буубай. Башыра учуп келдим. Баштапкы жөнүмдө уткуп ий.
(Кожондойт).

Алтайымда — Көк тайгамда
Аргымагым бар.
Арка-таштар, түргөн суулар,
Айлу түндөр, болушаар...
Айсанам, мен көкип калдым,
Айсанам, мен сакып жадым,
Жаңгыс жараш каткын учун
Жаш жүрүмүмди сыйлаарым!..

Ай сана. Мандайын калын эмтир.
Буубай (кожондон токтодоп). Оңдободым.
Ай сана (шоодылганду). Карганды тоорчыктаг таныбай баргам-
да, уядаганым бу турбай. Тоорчыгаштын үнин жакшы өткөнип жадаар...
Бийик чеденди аш келгенер, казыр ийити өт чыкканаар... Кем жок эм-
тиреер.

Буубай (кайкаган бойынча чоколдоноп). Кар... Кар...
Ай сана. Чын, чын... Каргандар тууларыста көптөйт. Олордын өйи
жууктайт ошкош... Бистин айылды көстөп, кандый түбек сестеер, былар?
Буубай. Жак... жак... жакшы... лар ба.

Ай сана өткүн үнлө каткырат. Кайда да чурананын үнү угулып, жууктайт.

Бу та жамандаган сөстөр, та мактаган сөстөр... Оңдободым. Жок, бу
кыстардын кылыгын кижин кайкаар. Сөстөп келзе — ачынгылаар, жанды-
рып турза — ыйлагылаар...

Чурана там да жууктайт. Буубай тындаланат. Ай сана күлүмзиренип, Буу-
байды аяктайт. Кенетийин Тайгыл үрүп баштады.

Ай сана. Тайгыл, улус коркытпа!

Буубай. А-а...

Ай сана. Неми а?

Буубай. Бу бойдош кайда жакшы ойноп үренип алган?..

Ай сана. Бойдожун кем?

Буубай (токунап). Эмилдин уулы — Амыр.

Айсана. Сениң үренчигин эмес пе? (Чурана ойто ойнойт).

Буубай. Билген болзом, эзеннен ары үредер эдим. Јакшы болзын!
(Эжик јаар ууланат.)

Айсана. Буубай!

Буубай. Ой, экем! Не болды?

Айсана. Кижинин санаазын ачындырып ийзен, билерин...
(Кыйгырат.) Тайгыл!..

Ийтинг үрүжинен чурана ырап, жылайат.

Буубай (Айсананы кучактап.) Ой, экем!

Айсана. Акыр, акыр... Бу городто кижине келген?

Буубай. Кожо өскөн асатпайымды көрөргө...

Айсана. Асатпай?.. Асатпайын не?

Буубай. Цыпушка.

Айсана. Цы-пуш-ш-ка-а!..

Буубай. А слер «Алтайдын чолмонын» кычырбай турганаар ба?

Айсана (Буубайды ийде салып). Јакшы, јакшы ба!

Буубай (колчабып). Јакшызын...

Айсана. Неге сүүнип јадын?

Буубай (кожондойт).

Ончолорын озолойын,
Омок кысты уурдайын,
Энем сүүнзин, той јарлазын,
Ончо улус јыргазын!..

Айсана. Кем јок эмтир.

Буубай. Откүн јараш каткыгар кайда?..

Айсана. А?

Буубай. А-а... Карганнын үнин карган укпай. Алдырбас, «мен тоорчык» деп кижине бойын көкидип те јүрзе јакшы. Кандый једип келдеер?..

Айсана. Слердин болужаарла јет ле келдим.

Буубай. Айтканаарга быян болзын. (Кожондойт).

А ол көөркийдин бијезинен
Бастыра уулдар санаа јок...
А ол көөркийдин каткызынан
Бастыра улус табыш јок...

Айсана. Төртинчи класста кожо үренеристе сенен јобош уулчак
јок болгон эди...

Буубай. Куда-ай... Менин бала тужым санаага канай оролгон?..

Айсана. Эмди кандый јараш болуп калган.

Буубай (тилин көргүзөт). Јараш па?
Айсана (ачынып). У... Тилинг де өзүп калтыр...
Буубай. Тили узун кижининг санаазы кыска. База ла мени очоп пө?..
Айсана. Кижиге мактатпас кандый кизи болгон..
Буубай.

Айсана, мен сакуп јадым,
Айсана, мен көкип калдым,
Јаңыс јараш каткынг учун
Јаш жүрүмимди сыйлаарым!..

Айсана. Сени эмдигенче цыпушкалаганча деп уккам..
Буубай. Менде андый кылык јок.
Айсана. Је ачык санаанды айдып ий.
Буубай. Кемге?..
Айсана. Меге.
Буубай. Ой, экем..
Айсана. Канча кыс сөстөдинг?
Буубай (ачынып). Слер база ла очоп пө?.. Јо-ок, алты-јети кыс
сөстөөр Патей эр эмезим. Ол јайым ойлор өткөн. Эмди жүрүм өскө-
лөнгөн... бааланган... Ат үстине јурт тзөп, алчайып јелер аргам јок.
Айсана. Је бойзын, бойдош..
Буубай. Акыр, акыр..
Айсана. Акырын акыр ла артсын. Бу јараш жүрүмде јажына күүк
болуп канай артар?..
Буубай. Ондободым.
Айсана. Бийик үредүге санаан јеткен. Эмди кыстардын јажыдын
билбей бардаар ба?..
Буубай. Сөөк берейин челдейдинг бе, сөс айдайын угадың ба?..
Айсана. Је бойзын, бойдош... Цыпушкаларыңды бойың көр.
Олорды кабырбаганча болбос.
Буубай. Мындай сөсти мен газет те, радио до ажыра јарлабаган
эдим. Мындай копты кайдан уктын?
Айсана. Асатпайлардан.
Буубай. Копко бүткен асатпайымды ла сени.
Айсана. Је, акыр..
Буубай. Асатпай ойис өт калды. Уйа тартар ой келди.

Ыраактан чурананың үни ле кыстардын кожоңы угулат:

Кејим сынду кара ат
Кемнинг ады болгой не?
Кече келген јаражай
Кемге күүнин салгай не?
Қаскак јерле салерзе,
Қамду изип кем табар?
Қараңуй түнде салерзе,
Ол экүни кем табар?

Ай сана. Олорды база сен үреткен бе?
Буубай. Олорды Эмилдин уулы, Амыр, үреткен.

Кыстардын кожоңы.

Эдер кушта не жараш?
Эдил үндү күүк жараш.
Эр улушта кем сүрлү?
Эптү айдар уул сүрлү.

Учар кушта не жараш?
Учкур муркүт ол жараш.
Уулдар бисте кем сүрлү?
Учурлап айдар уул жараш.

Буубай. Эдил үндү күүк болуп, төрөл журтыма жанып келдим.
Ырызым, байла, мында...

Ай сана. Же эмди айдар сөзин жок болзо, эки будынды алчайтып,
эки колынды талбайтып, гитарага минеле жанеер. Валя деп сөөги жок
кайлыгың-цыпушкан сагып жат. Беленинче сөстөп ал.

Буубай. Тыфу!.. Мындый алкышты мен Улалунун базарынан да,
Ойрот-Туранын автобустарынан да укпагам.

Ай сана. А Алтай-Туранын ресторандарында болбооноор бо?
Айса «Чуйские зори» деп газетти кычырбай турганаар ба?

Буубай. Ой, бала, кулагымды килезен. Айса врач кижиге болуп,
кижининг жүрегин шыраладып турган болдың.

Буубай Айсананы кучактап, окшоорго сананат.

Ай сана. Акы-ыр! (Ийде салып.) Тан жарып келди. Улус көрүп
ийбезин...

Буубай. Улустан уйаларга уурданып жүрген кижиге жок.

Ай сана Буубайдын жаагына таяктайт.

Буубай. Ой, экем!

Ай сана. Ойинен озо изибе.

Буубай. Кем изий бертир?

Ай сана. Эмеш токто.

Буубай. Сен база изий бертиринг.

Ай сана. Төгүндебе.

Буубай. Көстөрүнүн кара будугы кызара берген.

Ай сана. Чын ба?

Ай сана күскү чыгарат. Көрүнөт. Уул кысты окшойт.

Буубай. Жакшы ба...

Айсана. Тьфу!.. Көрмөстин сөзи де сарјудый... Тан ат келди. Јан ары, кўрўм.

Буубай. Кўрўм эмес, кўлўк дезеер...

Айсана. Је калас ой өткўрбей, јан ары... Онон өскө апчыйажым чык келзе, булутка јетире учеердинг.

Буубай. Апчыйажым не?

Айсана. А бу слер «Сельская новь» деп газетти база кычырбай турганаар ба?

Буубай. Ондодым.

Айсана. Ондогон болзон, эмди јан.

Буубай. Онын меге турар ба?

Айсана. А экў туштажып ийеер.

Буубай. Ондодым. Кем?..

Айсана. Апчыйажым ба?

Буубай. Апчыйажым.

Айсана. Боксер.

Буубай. Разряды?

Айсана. Мастерге кандидат.

Буубай. Мененг артпайтыр.

Айсана. Кўрешчи.

Буубай. Разряды?

Айсана. Биринчи.

Буубай. Мененг артпайтыр.

Айсана. Мечик тееп јат.

Буубай. Буттары тын эмтир.

Айсана. Кожончы.

Буубай. Кожончы?

Айсана. Фортепиано, баян, гитарала ойноп јат.

Буубай. Кўргойис.

Айсана. Бийечи. Зональный конкурста баштапкы јер алган.

Буубай. Мененг артпайтыр.

Айсана. Уч тил билер.

Буубай. Кандый тилдер?

Айсана. Алтай, орус, англиш.

Буубай. Уйан эмтир.

Айсана. Уйан?

Буубай. Эсперантоны билбес.

Айсана. Эжинип јат.

Буубай. Окпөзи тын эмтир.

Айсана. Адып јат. Городтогы мааргандарда сый алган.

Буубай. Көзи курч эмтир.

Айсана. Шахматчы.

Буубай. Разряды?

Айсана. Биринчи.

Буубай. Менен артпайтыр.
 Айсана. Теннис ойноп јат.
 Буубай. Кем јок эмтир.
 Айсана. Сыны — бир метр сегизен эки.
 Буубай. Менен эки сантиметр кыска эмтир.
 Айсана. Алтан размер бөрүк кийип јат.
 Буубай. Магдайы калын эмтир.
 Айсана. Кандый-кандый?
 Буубай. Јо-ок... Аттын бажы онон јаан.
 Айсана. Сенин бажын кандый эт?
 Буубай. База — алтан.
 Айсана. Је экү түңгей эмтиреер.
 Буубай. Слер мени база ла өчөп пө?..
 Айсана. Јок-јок... Јаман сананба. Је апчыйажым кандый эмтир?
 Буубай. Сенин айтканыгла болзо, кем јок эр деп айдар керек.
 Су-кадыгын көрзө, бийик кеминде... Спортчы... Комсомол беди?
 Айсана. Јок.
 Буубай. Партиянын члени бе?
 Айсана. Партиянын членине кандидат.
 Буубай. Јүс-чырайы кандый?
 Айсана. Кеберкек, тилгерек...
 Буубай. Экү түңгей эмтирис.
 Айсана. Бийиркек, төгүнчи, јалканчийтан кылык јок.
 Буубай. Јакшы кылык-јанду эр эмтир.
 Айсана. Је эмди јанеер.
 Буубай. Јо-ок туру!
 Айсана. Көп туйлаба.
 Буубай. Ол кара-куланы көрбөгөнчөм јанар аргам јок. Апчыйа-
 жынды кычыр!
 Айсана. Уйан кижии эмтиринг.
 Буубай. Уйан!?
 Айсана. Ачынчак...
 Буубай. Сен тескери сөс айтпа. Апчыйажынды кычыр!
 Айсана. Буды-колынды санан. Бүгүн носилкалу јанеердинг.
 Буубай. Менде керегин јок. Көргөйис...
 Айсана. Бойын бил.
 Буубай. Бойым билерим. Мен бодозом, онын мында эдетен не-
 мези јок. Билгири элбек, культуразы бийик, бийик үредүлү... Онын јү-
 рүм-тартыжузы Туулу Алтайдын төс городында өдөр учурлу.
 Айсана. А сен? Бийик үредүлү, элбек билгирлү, бийик культура-
 лу кижии мында нени эдерге келген?
 Буубай. Мен төрөл колхозыма көп туза экелер аргам бар. Аш-
 курсактын программазын кем бүдүрер?

Таң туку качан жарый берген. Журт уйкудан ойгонот. Аттардын киштежи, уйлардын мөбөржи, койлордын мааражи угулат.

Айсана. Уктың ба? Кандый төрөл күүлөр.

Буубай. Бу күүлөр кулактарымды көп эркелеткен. Күч өйлөрдө ийде-күчти төрөл журтымнан алатам. Мен киленкей, керсү, жалакай, ачык-жарык уул болгом. Жаан городто, үредүде бу кылык-жаным учун улустаң көп шыра көргөм. Мен көп түкүрткем, көп кыйа көрдүргөм. Ол тушта, үредүниң баштапкы жылдарында, бойыма ачынып, бу буудакты өдүп чыккам. Эмди кызыл дипломду төрөл журтыма жанып келдим.

Айсана. Үредүчилер кайкады ба?

Буубай. Үредүчилер мени тооп, өскө көслө көрүп сүүнгендер.

Айсана. Жакшы керекти үредү де ажыра эдип салтырың. Эмди сениң кийиниген барган балдарга тоомжулу жаан жол ачылар...

Буубай. Айтканың келзин... Же эмди ол кара-куланы ойгос.

Айсана. Эмдиле бе?

Буубай. А нени сакыыр.

Айсана. Же.

Айсана тура жаар жүгүрө берди. Буубай зарядка эдет. Ары көрүп, чибиниң будагынан кодыла тартынат. Бу ла өйдө Айсанын адазы туразынан чыгып келет.

Арун Анатович. Жакшы-жакшылар ба?

Буубай (чочып). Жакшылар. Слерде жакшы ба?

Арун Анатович. Жакшы.

Буубай. Бир жаманымды таштагар, Арун Анатович.

Арун Анатович. Не болды?

Буубай. Ачу таңла слерди токынатпай келгенимди жаман көр-бөгөр.

Арун Анатович. А-а, алдырбас... Бис, колхозчы улус, эрте туруп жадыс. Городтогы улуста кандый солун бар?

Буубай. Үредү божогон. Городтон жанып келдим.

Арун Анатович. Чындап, экзамендер божоды ба? Күндердин өдүжин... Кыра ижинен жаңы ла божогонсы, эмди өлөн-чөп эдер ой жедип келтир.

Буубай. Иит специалист колхозто тузазын жетирер аргазы бар ба?

Арун Анатович. О, слер бисти сүүндирдеер!.. (Кыйгырат.)

Айсана!

Айсанын үни. А!

Арун Анатович. Айылчы келди. Отургыштар экел.

Айсанын үни. Же-е.

Арун Анатович. Слердий муркүттерле бис партиянын жакыл-тазын бүдүрерис.

Буубай. Айтканаар келзин.

Эки отургыш тудунган Айсана көрүнөт.

Айсана. Лакшылар ба!

Буубай. Лакшылар. Слерде лакшы ба?

Айсана. Лакшы.

Арун Анатович (*күлүмзиренип*). Таныжаар.

Буубай. Буубай Судурович Аразов.

Айсана. Айсана Аруновна.

Арун Анатович. Колхоз жаандаган. Улус бой-бойлоры билишпей барганда, иштеерге күч боло берди. Чай белен бе, Айсана?

Айсана. Белен, ада.

Арун Анатович. Экел. Айылчыны күндүлеерис.

Айсана тура жаар жүгүрө берди.

Буубай. Айсананын үредүзи кандый?

Арун Анатович. Ол кизи быыл медицинскийди кызыл дипломло божотты.

Буубай. Уткып жадым.

Арун Анатович. Быйан болзын.

Кичинекей стол тудунган Айсана көрүнөт. Столычактын үстинде чайник, эки аяк, алмаларду тарелка, калашту жаан аяк жалтырагылат.

Айсана. Лакшы отураар. Мен уй саарга барып жадым.

Арун Анатович. Же.

Арун Анатович чай уруп, айылчыны күндүлейт.

Буубай. Специалисттер жеткил болбой?

Арун Анатович. Кайдан база. Улус жетпей ле жат. Ласкары баш агроном бистен көчти. Бу жуукта зоотехник кыс кижиге качып, колхозтон ырады. Колхозтын экономизин райком алдырып, өскө ишке көстөди. Председатель Сибирдин колхозторынын зональный семинарына барды. Мен ол өрөкөннин ордына удурумга отуруп жадым.

Буубай. Керек күч турбай.

Арун Анатович. Бу айалганы аймактагы жамылар лакшы билер. Өлөңгө киргелегисте, озор эбин таап ийбей. Эмди сендий жиит-жиит уулдар жуулза, колхозтын ижи жалбыштанып чыгар.

Буубай. Лашөскүрим кандый иштейт?

Арун Анатович. Лашөскүримле не болзын. Слердий специалисттердин кийнинен кайдаар ла барар.

Буубай. Клубтын ижи лакшы ба?

Арун Анатович. Культуранын институтун божоткон жаңы бала келген. Омок бала турган.

Буубай. Уулдар, кыстар сүйнзе, иш те јылар.

Арун Анатович. Чын эмей. Слер айыл-журтту бедеер?

Буубай. Андый санаа бар ла. Квартира јанынан керектер кандый?

Арун Анатович. Квартиралар бар. Кыс ла сѳскѳ кирзе, той-
жыргал кайда барар...

Буубай. Кыс бойы жѳп. Ада-энези кайтпагай.

Арун Анатович. Кыс ла жѳп болотон болзо, артканы бойы келер... Сендий эрге кем качпас!.. Керек болзо, мен бойым кудалаарым.

Буубай (сѳѳѳнип). Слерге жаан быян болзын!

Арун Анатович. Керегин бѳткен болзо, айла конторага кел. Угузу бичигинди бичип, квартираны кѳрѳп, бийик амадуларына жет деп бастыра жѳрегимнен кѳѳнзеп жадым.

Арун Анатович тура жаар базат. Буубай калаш алып, ийтке таштайт.

Буубай. Је, Тайгылым, тѳрѳгѳн болуп жадыс. Бу турага кудалар келер! Таныбаачы болдын?

Буубай ары болуп, эжик жаар базат.

Кѳжѳгѳ

1

К Ö Ч Ü Р И Ш Т Е Р

Махмуд Дервиш, Муин Бису
(араб поэттер)

ИЗРАИЛЬДИҢ ТАНКИЗИНЕ БИЧИГЕН ПИСЬМО

Бичийдис сеге,
сениң айса бистинг тынысты
ок кыйгалакта.
Бейрутты чаксыраткан
калганчы олјочыга
Бис — онын коручылары
бичийдис сеге.
Бистинг јүрүмиске,
көстөристинг јажына
шыкап ийген огын
Санаанда сенин
Гитлердинг концлагерьлерин
кайдан эбелтсин.
Бичийдис сеге.
Бажыска урулган
түбектинг адынан
некейдис сенен:
Канча кире
сен бисти, бойынды
кыйнайтан болгон,
Кабыргаларысты сындырып,
көстөристинг чоґын өчүрип?
Канча кире бойына
оро казып,
анда уйаланар болдын, солдат?
Бичийдис сеге
Бейруттан,
алтыгы орооннон,
Блокада деп атту
бу тууыдаң
катап ла катап сени шылайдыс:
Кем сен,
өскө улусты базынган?

Кем сен,
 темирдин ичинде журтаган?
Кем бис, бу туујыдан айдынган?
Бичийдис сеге,
 сенин айса бистин тынысты
 ок кыйгалакта.

Темирдин ичинде солдат,
 сен канзырайдың.
Сенин темир куйагын
 темир буттарлу,
Je бойыңа сеге
 кезикте коркымчылу эмес пе?
Оодылар немени оодып салдың,
 өлгөндөрдү өлтүрүп салдың.
Сега коркымчылу эмес пе?
Сен оододың,
 је түңей ле онон
 бойың оодо соктыарың.
Сега коркымчылу эмес пе?
Сен — межиктин ээзи,
 сенин бойыңнан өлүм карайт.
Сега коркымчылу эмес пе,
 сега коркымчылу эмес пе?

Исикава Такубоку
(япон поэт)

* * *

* * *

Сагыбаган жанынан
Тымык деп солун айылчы
Тымырап түшсе жүрекке,
Частын да болзо шагкылтын
Чат макалу угарың.

Бөгин ачып ийгемде,
Черийне жыды тийерде,
Куру ичим корт этти,
Чек жоксыру билдирди
Кунукчыл бу жүрүмим...

* * *

* * *

Сүүри тууга мен чыктым.
Сүүнгениме эрик жок
Бөрүгимле жаныдым.
Je канайдат, катап ок
Jерге түштим, жабыска.

Эки најым бар эди.
Экилези мен ошкош.
Эмди өлди бирүзи.
Оскози түрме түбинен
Өлбөзөк чыкты, бараксан.

* * *

Аштап-суузап жүргөм туш.
Ач куйругы куу булгуш
Ээзи жок бир ийт-эркеш
Эреетип меге жууктаарда,
Эрий түштим бир эмеш.

* * *

Иштен, эт, түртүн!
Je оноң кандый туза, тап?
Ленгилбейт жүрүм...
Эки колым аяктап,
Эренгис калдым чат кайкап.

* * *

Байла, түбек темдектү.
Байлу-чүмдү бир имдү
Бажым кайыр жар кептү:
Күнүн сайын тобрагы
Күлүрөп араай тогулет.

* * *

Көк-айаста кайылган,
Көрүнбей, тарап жайылган,
Көөркий бойың ыш-жүлүн,
Кемге түнөй көрүндин?
Кебим, айса, сен менин?

* * *

Мен поездте бараткам.
Лаптап көрзөм, вагоннын
Кондукторы жаш тушта
Кожо үренген нөкөрүм
Болгонын жаңы таныдым.

* * *

Санаама кирет качынын
Айдатан бир куучыны.
Актуга бир өрөкөн

Жүрүмин канай үреген...
Тон санаалу, курч учун!

* * *

Деремненин тенегі —
Шак онойып нөкөрүм
Төс городто көрүнди.
Уч те күн өтпөди,
Уйге жана бурылды.

* * *

Көзим оорый бергенде,
Кара көстүк кийетем.
Шак ол туштан бери мен
Кем де көрбөс этире
Ыйлап алар мар тапкам.

* * *

Журтка жууктап баратса,
Жол жакалай обоо таш.
Быыл, байла, база ла
Койу, узун өлөңдө
Көмүлип калган болбайсын.

* * *

Жок, канайтсам да,
Мен сени ундыбазым,
Төрөл Сибутами журтым!
Мениле сенин тууларын!
Мениле сенин сууларын!

* * *

Кыраларын саткылайт,
Тураларын саткылайт,
Тудуш ачу аш туткулайт...
Онойып божойт улузым!
Олорго жүрек тартылат,
Онтоп ачу сайылат...

СООЛГОН СУАЛГЫШТЫҢ КУНУГЫ

Соолгон суалгыштын кунугын
Энир билер, таң билер,
Кырлар, коштой өскөн өлөн билер,
Суузын онын ичпезе де.
Соолгон суалгыштын кунугы,
Онын түбегі ле онын сызы
Јаткан ташты да кыйнайт,
Суу керек јок деп,

ол чертензе де.

Соолгон суалгыштын кунугы
Сен — кажы ла түбектин кебери.
Учы-түбинде ончозына једерин,
Суунды сенин ичпезе де.
Соолгон суалгыштын кунугы,
Јакшыны сенен сакыба.
Өскө кижинин түбегине
Јангыс ла тенек каткыргай.
Соолгон суалгыштын кунугы
Ончо улусты сүрнүктиргей.
Айылдажынды түбек табарза,
Сени көндүре ол кайдан

өткөй.

Соолгон суалгыштын кунугы...
Кем түбектен кыйыжар?
Ачу-короннон кайда барар?
Соолгон суалгыштын кунугы,
Сенин түбегин, менин түбегим.

Давид Кугультинов
(калмык поэт)

* * *

Бойынын туулган кўнин
Кем де эзедип болбос.
Бойынын калганчы кўнин
Кем де билбес.

Эки чийү, эки кемјү,
эки элес,
Кемиске де бистин
таныш эмес.
Бастыра телекей,
ойдин түрген маңы,
Түн ле түш — ончозы,
бу эки чийүнинг ортозы,
Ады онын —
кижинин жүрүми.
Бистин санаасла болзо,
Узүлөр онын жаңы жок,
Көрүнер-тудулар учы жок.
Анайып,
өлөр салымду кичи
Ак-жарыкта жажына артат.
Бирүзин ол жүрүмге жайайт,
Бирүзин ыйлап,
калганчы жолго үйдежет.
Же бойы кичи өлбөйт.
Ол жаңгыс ла жүрүм жүрет.

Магомед Гекки
(балкар поэт)

Эмди, күндүлү кычыраачылар, бис
слерди онын бир канча үлгерлериле
таныштырып турус.

Сен Поэзияны сүүген,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка.
Сен от-жалбыш үлгерлер бүдүрген,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!

Ол не ол? Тынга точка,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!
Же Поэттин жүрүми узун-узун,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!

Поэттин тыны өнгүрө окко үзүлөр,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!
Же онын кеен тыныжын кем үзер,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!

Мөңкүликтин жажыдын сен билерин,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!
Сен үлгерлерингле фашизмди өлтүргөн,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!

Сен Испаниядый жебрен ле жиит,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка.
Сенин энчинг келер өйлөрдө,
келер поэттерде,
Гарсиа Лорка,
Гарсиа Лорка!

ЖАҢЫ ГАЗЕТТЕР

«Жаңы газеттер,
телекейде жаңылык собурлар,
Жаңы кубулталар
ороондо жилбилү солундар...»

Эртең турагы жолдорло,
 ойгонгон оромдорло
 -Элес эдет уулчак
 кыйгыбыла — кожонго.
 «Жаңы газеттер,
 телекейде жаңылык собурлар,
 Жаңы кубулталар,
 ороондо жылбилүү солундар...»
 Жыланаш буттары онын
 тилинен артпайт,
 Жылу калаштын акказын
 олоп тапкылайт.
 «Жаңы газеттер!
 Телекейде собурлар!
 Жаңы кубулталар!
 Ороондо жылбилүү солундар!»
 Тўжиле базытка
 буттары торт уладаган,
 Тўжине онын улустар
 калаш сурагандый арадаган...
 «Жаңы газеттер, —
 кыйгырат ол уйкуда, —
 Жаңы кубулталар...» —
 Жарлайт ол уйкуда.
 Эгирде эски газеттерди
 ол жабынчы эдет,
 Эдиреп, бажына ол
 газеттерди оронот.
 «Жаңы газеттер —
 кару солундар,
 Жаңы кубулталар —
 же эски сырлар!...»
 Жыланаш буттарына онын
 кийдирер өдүк таппай,
 Кырынгытып улаарган
 онын сыркак сўрин кучып албай,
 Грандар өткүрө, талайлар өткүрө
 Менин ичимде ачынчым кайнайт.

* * *

Јаңмыр јолло тадырадат,
Јарыш-марыш эткилеп.
Убактар јўзин јунгулайт
Узун чедендерден көргүлеп.

Узун чедендерден көргүлеп,
Узак јаш тужымды эбелтет.
Өскө кумакка тепсей тееп,
Өзөндөй мөндүрлер соккон эт.

Өзөндөй мөндүрлер соккон эт
Өзөгимде агажымды... Каным кадат.
Јоболын унды, керек пет...
Јолло јаңмыр тадырадат.

* * *

От-калапка јалдадып,
Онтоп болот шыркыраган.
Өлгөндөр сөөги јер бүркеген,
Тирүлери оморды күрдий кечкен...

От-калапка алдырып,
Онтоп болот шыркыраган.
Өчөмик көгөлтирим јаланғдар тынчыган
Өлгөндөрлө сеелип, канла сугарылып,

Онын учун өлөң-чөп, өрө өскөр,
Омордын эзимин томылтып.
Арба, буудай, шуулай бергер
Адалар күүзин ойгортып.

* * *

Јер ле тенгеринин уулы эдим —
Јылдыстар ойынында туулгам мен,
Јаңмыр ла јотконнын уулы эдим —
Јалкындар куйунында туулгам мен.

Јер ле тенгеринин уулы эдим —
Јер ле тенгериде ийде-күчим,
Јаңмыр ла јотконнын уулы эдим —
Јалтанбас тартыжаачылар сүүгем мен.

* * *

Өңжүк ле жылу түштүктин түнинде
Өзөк-сындарыгла өдөдим, Балкария.

Арсыл кайаларында салкын күүлейт,
Айлын үстинде жылдыстар күйүлейт,

Алма агаштарын айландыра чечектейт,
Агын сууларын карайлап түшкүлейт,

Тууларын баштарына ай отурат,
Туйук садтарында тоорчыктар кожондойт.

Яс ла өзүмле оморко, карыба,
Яңы өйлөрдө ичкерле, Балкария!

Кайран Балкариям үргүлжи турзын,
Карындаштар билезинде там жаранзын.

* * *

Ээн калган Эл-јурт үстине
Эрте карып кайындар эңилет.
А бис кара чачтарыс тарайдыс.

Ээн калган Эл-јурт үстинде
Эзинге жалдадып, кайалар касталат.
А бис чактардан јарылбай чыктыбыс.

Георгий Кондаков

Бистин јерлежис Георгий Кондаков көп тоолу бичиктердин авторы. Ол калганчы өйлөрдө јарлу алтай јурукчы Чорос Гуркин керегинде бир үүр үлгерлер чүмдеген. Олордын бир канчазыла бис кычыраачыларды таныштырып турус.

АВТОСҮР

Јурукчыда автосүр јок.
Јураарга ол бойын мендебейт.
Күндер өткүлейт, өй чек јок.
Күрөң маанызын күс көдүрет.

Амырды таштап, иштенер ле керек,
Адар таннаг ала бут бажында.
Ал-санаада јаныс Алтайы кереес,
Автосўр оног, кажы бир тушта.

Мындагы кырлардын јаражы кандый эт —
Мыйгак чийбеген ару карлар.
Туулук тўрўлине учурлалган портрет
Турумкайын ченеер, эрчимин алар.

Бастыра кўўни этюд-јуруктарда,
Бастыртат бисти ол тудала колдон.
«Хан-Алтай» ла «Јангы јер» айса
Кару Тўрўлине артабас кожон.

Једимдериле тынзынбайт бир де эмеш,
Је ол ырысту: јўрегинде — Алтай,
Јылым кайада турган баатыр мўш
Јылдарга кеберин јуралтып салгай.

КЫЗЫЛ ЭНИРДЕ АЛКЫЖЫМ

Ўстимде турган тенери, адылбаар,
Ўлўўмди јайнап мўргибејин тегине.
Шыпшазаар, айса шыркам јазылар,
Шыркам айса јазылар, је оног не?

Бос-Эрликке? Бўтпезим. Слер амтажып,
Бозу-торбок сойдырып, кўп лў јигенеер.
Кўўркий улустыг кўлдий јажын
Кўрўргў макалу ба? Белен килеереер!

Кўк аяста кўк тенери,
Ак-аяста ак тенери,
Айткан сўстўримди слер ондоп,
Айса болужараар, је не ойдо?

Ченелтеден, шырадан јалтанбай турарым —
Чертенген јолымда менен артпас олор.
Слерге бажырдым, мўргидим, тууларым,
Сўнемнинг бузулбас сўмери болзоор.

ОНЫҢ ЈУРУКТАРЫНДА ТУУЛАР ТЫНГЫЛАЙТ...

Онын журуктарында туулар тынгылайт,
Орчыланг элкемине оошкы сомдолып.
Јарыжып суулар, көлдөр тымырайт
Јараттарына јетире тенгериле толгылап.

Будуктары онын кандый чоком ла өзүре!
Бир-эки ле катап холстко тийерде,
Мөштү чөбрөзинин козырын таныырын,
Мөлтүрөп чагананын кайылып тамганын.

Өйгө кардын чыт базылганын сезерин,
Өлбг арада суучактын шорлоок үнин.
Онын журуктары кеен, кайкалду эмдий.
Ол кеендик арутайт јүрегисти эмди.

СОЛУНДАР СОНДОЙТ

Тыванын аалдары солунла толо,
Туйкайын дейттери көчүп јадар.
Јарынчы ламанын көргүриле болзо,
Јааныркак Унгериннин балы бадар.

Кородолду јүс одус күннин бажында
Конгорылып калар коркышту барон.
Абыстын айдыжыла, каран, башайас
Атанган јери онын — алтыгы ороон.

А сенин шүүлтен кандый, Чорос,
Айлы-јуртынга јанарын ба, эй!
Ламалар, айса, коногынды чотоп,
Лаптап јарыннан кычырып бергей.

Лопе де Вега

СҮМЕЛҮ КЫСТЫҢ СҮҮЖИ

УЧ ОИЫНДУ ЛИРИКАЛЫК КОМЕДИЯ

(Ужалганы. Бажы «Торко јай», «Алтын күс», «Таг Чолмон», «Бай терек»,
«Чанкыр Кадын», «Чанкыр јылдыс» јуунтыларда)

Х е р а р д а

Айдарда, ол слердин најыгар туру не?

Фениса

Слерге оның кўўни соогон деп ачындыгар,
А меге јўс катап оноң ачу.
Чын, мениң адым Фениса болор!
Ўстисте кудай көрзин, кандый кўч ооруум!
Уйат јок таңма мени электеген!
Ол меге берген черт сөзин бускан!
Акту јўректен мен ого бўдўп,
Айыл-јурт тудуп биригер болуп,
Мен ого база сөзим бергем ине.
Кандый уйатка тўшкен эмежим
Ак-јарык эмди карануйлана бергендий.
Јок, мен мыны анайда арттырбазым.
Актуны ак-кара јок мекелеген,
Агару чегин тобракка тепсеген
Кара јўстў уйат јок таңма
Кыйалта јоктон кату буруладар
Мен оноң очимди тўнгей ле аларым.
Мен бўгўн ле оның адазына болзо
Очўшкўннинг очўшкўндў онўтийин барарым.
Кара-баткадый ачу-коронго
Мен ок чылап ол тўжўп, шыралазын.
Аа јок Люсиндоны сўўген болзогор,
Алыгар оноорды, ары кедери барзын.

Херарда

Андый болзо, слер Фениса тураар не?
Бойоор до билбей меге јаман эткенеер бе?

Фениса

Сөзим бер турум, эмди качан да
Мен оныла ойто тушташпазым,
Мен слерге эмди чаптык болбозым.

Херарда

Сеньора, тен ол тўзелер кижии эмес.
Андый кара санаалу уйалбас таңма
Ак-јарыкта эмдиге бўтпеген
Эки јўстў эдў-шилти ол.
Слерди божодордон до маат јок.

Фениса

Андый јелбистинг обына
Ойто киредим эмеш пе.

Баш ла бол, бу да мекези болгой.
Адыгар слердин айла кем болор?

Х е р а р д а

Адым менин Стефания.

Ф е н и с а

Ак-санаалу капитанды эмди
Аайлабай жабарлаган эмтирим.
Адаарды мен алдында да уккам,
Айдышканы төгүн болбоды.

Х е р а р д а

Айдарда, жүс жок тагманы оны
Айлаардан тургуза ла сүригер эмди.
Ананг башка адаарды уятка салар.

Ф е н и с а

Анда куучын да жок. Оны адабагар.

Х е р а р д а

Андый болгондо, эм мен барайын.
Эртеде эжеме једалайын,
Эм тургуза анда жадарым.
Эмди мынанг качар керек меге!

Ф е н и с а

Менин слерди тудар учурым жок.
Je, байла, кийинде көрүжер болбойыс?

Х е р а р д а

Оо, слер меге чындык үүре болдоор.
Андый эмей а. Кайдөөн чыгайын?

Ф е н и с а

Бери. Бу жакытту эжик төөн.

Х е р а р д а

Ак-айастын алкыжы жетсин.

Ф е н и с а

Айтканаарга быян болзын.

Х е р а р д а

Эмди ончозын мен билерим.
Кандый кысты Люсиндо сүүгенин
Керектери олордын кандый болгон...
Олордын тойын жайрадып салдым.
Акыр ла, Люсиндо; сен меге туштаарын,
Улүүн ол тушта сен менен аларын.
Кандый Фениса жараш кыс эмеш!
Каным курулат, өкпө-буурым күйгендий!
Ого туштазам, ол жерге өлтүрерим.

Х КӨРГҮЗҮ

Фениса жагыскан кожондойт.

«САЛКЫНЫ КӨП САЛЫМДА»

Салкыны көп салымда
Сананарым мен сени.
Жотконы көп жолымда
Жоксынарым мен сени.
Көстөрүнүн көк ажын
Көрбөйтөним бу туру.
Кожон кептү коо үнүн
Укпайтаным бу туру.
Эбирилбес эм адын
Эдип артты эрдимде.
Көрүшпейтен көстөрүн
Көрүлип артты көксөмде.

ХІ КӨРГҮЗҮ

Фениса, Люсиндо

Кайран көөркийим, тарынба жибе,
Акара-баш жоктон мынайда киргенимди.
Бис түнгей ле удабастан экү
Бир болуп биригип, журтаарыс ине.
Айдарда, мен сенин колдорунан алайын,
Ак-жарык алдына эжим деп айдайын.
Капшай, кайраным, тышкары баралы.
Карета балконнын алдында эм туру.
Бис экү эмди учурта берерис.
Бир де кижн танып, тудуп болбос.
Бу сен кайттын? Не боло берди?

Фениса

Канай мен көрөтөм мыны ончозын?
Слер тўженген болдоор, сеньор?
Анан башка канайып турганаар?

Люсиндо

Бу неме атазы боло берт?
Фенисам, айтсан, аайлабай турум.
Тўрген атанар керек ине.
Капшай барар, мантадар керек.
Бу сен эмди канайа бердин,
Мениле кожо качар болуп
Кече ле сөзинг сен бердин не?

Фениса

Санаама кирбейт.

Люсиндо

Канай турун? Токто!
Кече ле бис экў эрмектештис не?

Фениса

Эйе, эрмектешкенис.

Люсиндо

Не деп јөптөштис?

Фениса

Мен — капитаннын, а слер — Белисанын,
Мен слерге чаптык этпезим деп.

Люсиндо

Бу канайа бердин? Тен эдреп турун ба?

Фениса

Эдрени деп эм нени табарга.
Бойыгар сөстөп, онын колын сураганаар —
Керечилер толтыра.

Люсиндо

Айдарда, сенин тузагыңа тўшкем бе?

Фениса

Мен капитанга барарга жöбим бергем.
А слер меге öй ада болороор,
Ажаруга алыгар: мен онын эжи,
Сеньор, мыны билигер деп сурайдым.

Люсиндо

Бу нени сен эмди айда бердин?
Керек мынай божоорын мен билгем бе?
Озо баштап сен мени сүйлө,
Адамды жетирүчи эдип алдың не?
Онон эненди мекелезин деп,
Ойто ло сен мени жөптөдиг ине?

Фениса

Карганакка качып жатканымда
Кандый да слердин керегеер жок.
Энемле журтаарга эрикчелдү болзо,
Экпинеер эмеш жабызадыгар.
Энемнинг жажы жаан болгой.
Эрке Стефаниядый эдек жайылып,
Эрлер истеп, ол жүгүрип билбеген.
Слерге жиилектин жыдыганы жакшы ба?
Сагып алыгар, онын өгөөни
Суралтаар берерге, слерди бедрейт.

Люсиндо

Аа, эрмегин жаны жарталды!
Аайы-бажы жок күнүркеп,
Аамайтый бергенин ондозон эмди.
Стефания — менин Эрнандом ине.
Кыс кижы эдип оны кийиндиреле,
Бис экү Прадо паркка барганыс.
Мынайда ненин учун эткенисти
Кийинде сеге жартап берерим.
Мен сени чын ла мекелегем дезег,
Бу үстибисте агару кудай алдына
Көс жок сокор артып калайын.
Көрнөө отко мен күйейин.
Анда, паркта Стефания эмес,
Оскө кийимдү Эрнандо болгон.

Фениса

Слер мени эмди тузактап болбозоор.
Калас жартап, ой өткүрбегер.
Онын ордына айтканаар аайынча
Менин адам болорго мендегер.
Энемди ээжилү алып јаткан кижі
Эрке кызына адазы болор ине.

Люсиндо

Энделдинг бе сен?

Фениса

А сен энделдинг бе?

Люсиндо

Айла улааргам ба, айса түш јерим бе?

Фениса

Улаарган болзоор, тын кыйгыраар.
Уккан кийнинде слердинг адаар,
Менин өгөнім, болушка келер эт.

Люсиндо

Кудай ла де, оны јаңыс адаба!

Фениса (туура)

Көк јарамас! Ол јетпей турган мында!

Люсиндо

Эм канайдатан? Бычактанатан ба?

Фениса

Эм не бычактанатан?

Люсиндо

Айдарда, канайдатан?

Фениса

Алатан эжигерле биригип, јуртайтан.

Люсиндо

Бүгүн мында болорым деп,
Кече мен сего сөзим бергем,

Айткан сөзимнен мен чыкпай,
Ак-чек сенин алдыга келгем.
А сен мени мекелеп салдын,
Адама барарга жазанып жадын.
Үй улустын сөзи кей дегени
Үргүлжик чындык деп жаңы билдим,
Сеге бүүделе, как куру калдым.
Ак-жарыкта эмди карангуйда жүрүм.
Жаңыс түңей ле бу төгүнинг сенин
Жарталып, учында шорлу артарын.
Нени эткенин — ол тушта ондоорун.
Сагыжын кирип, жакшы бодонорун.
Эмди, карын, меге тарынбагар.
Адазы барда, уулы не керек,
Акту жүректен ого барыгар.
Же сыргалжымнын энезиле мени
Алыжып журтайтан аамай деп бодобоор!
Сени чын сүүшле сүүген учун
Адам мени Мадридтен сүрген.
Же торт Лиссабон дөөн жүре берейин
Жедеген жашту Белисаны алганча.
Айдарда, ырысту артыгар, бар жадым.

Гүре берет.

ХІІ КӨРГҮЗҮ

Фениса жагыскан

Фениса

Ай! Кудай! Сеньор! Тураар!
Жок, жок, ол төгүнчи, бүүдерге болбос!
Танма ары ла кедери тайылзын!

ХІІІ КӨРГҮЗҮ

Фениса, Эрнандо

Эрнандо

Сеньора, бери уксаар!

Фениса

Же, не керек болды?

Э р н а н д о

Кеберкек чырайаар не бүркелген?
Күлүмзиренип ийеер, јаражай сеньора.
Бу менинг ээм кайда барган болотон?
Ол бери слерге келетен болды не?

Ф е н и с а

Ол мында бололо, эш неме јок барган.

Э р н а н д о

Эш неме јок барган?!

Ф е н и с а

Ол јастырып турган эмтир —
Оны мен сүүбегем ине.
Онын ордына сен торт меге
Јажырбай айдып бер:
Ол Стефанияла таныш па?

Э р н а н д о

О, ойто ло менинг ады-чегим адалат!

Ф е н и с а

Ненинг учун сенинг ады-чегин?

Э р н а н д о

Менинг эмей, кемнин? Стефания — мен инем!

Ф е н и с а

О, кудай! Стефания сен бе?

Э р н а н д о

Мен эмей. А слер билбезеер бе?
Бир катап бис сеньорымла экү
Прадо паркка соотоп барганыс.
Ононг арчуул ла плащтын болужыла
Мен үй кижн болуп кийингем.
Стефания болуп не кубулгам дезе,
Бир даманы күнүркедер керек болгон,
Јажырбастанг чынды айдайын:
Люсиндо слерге туштаардан озо
Ол дамага көзин салган болгон.
Эмди дезе акту сөзим бер јадым,

Оны Люсиндо көрөр күйү жок.
Көөркий эмди күнүркеп, калжуурат.
Канча да ыйлаза — калас керек ине!

Фениса (туура)

Бу немези эт? Мыны канай ондойтон?

Эрнандо

Мадридтин ичинде мен билерим, сеньора,
Ал ла санаазы онын жаңыс слерде,
Онын эреени — керсү тынаар, кебереер.
Ого туштайла, нени айдайын?

Фениса

Ах, билбейдим. Энем келип жат.
Jүгүр капшай.

Эрнандо

Кайда бу дөөн лө.

Jүре берет.

XIV КОРГУЗУ

Фениса, Белиса

Белиса

Фениса, ол байагы сеньор
Жаңы жүре берди.

Фениса

Je не болды? Ол нени айтты?

Белиса

Оны каткырбай айдып та болбозың.
Ончозын айтса, тал каларың.

Фениса

Чын эмеш пе? Куучындагар капшай.

Белиса

Ол кижиги сенег ал-санаа жок!

Фениса

Кандый капшай бу?

Белиса

Анан арыгызын айдар да эмезин.
Алатам, сени сөстөйтөм деп туру.

Фениса

А ол байа эмеенин сүрүш келерде?

Белиса

Онызы көк төгүн неме.
Ончозын ол дама тапкан.

Фениса

Айдарда, бу күнүркеш пе?

Белиса

Эйе, андый болтыр не.
Бирүзи күнүркеп, бирүзи кородоп,
Экүлези билерге турган немези:
Бирүзи — кемле оны төгүндегенин,
Бирүзи — кемле эјеzi наҗылашканын.

Фениса

Кем «ол» кижии? Кем төгүндеп турган?

Белиса

Кем деп? Кей Люсиндо эмей!

Фениса

Бу тал-табыш, чур-чуманак
Јаңыс Люсиндонын учун эмеш пе?

Белиса

Бойым да мен оны күнүркеп јадым.

Фениса (туура)

Темей күнүркеп, јолымда
Тентирилдим, канайдарым эмди,
Јастырала, ырызымнан
Јастыгарым ба эмди мен?
Јок туру! Јалтанбас күүн-санаам

Јана баспас — буудактар алдына!
Түңгей ле санаама мен јединерим,
Кайран Люсиндоло кожо болорым.
Качашкан болзо, шак бу јерде
Эки карганак эптү-јөптү бисти,
Алкыжын айдып, бойлоры бириктирер.

(Белисага)

Байагы үй кижининг эрмегин уккам.
Батаа, кандый кара санаалу кижии.
Кижии күүни, килемјизи бир јок,
Айткан сөзи ачу-короннын бойы,
Улусты өштөштирер, кериштирер тилдү...
Айла, чындап, Люсиндо кел јүрген.
Слерди сүүп, иженип турум деген.

Б е л и с а

Чын эмеш пе бу?

Ф е н и с а

А чын эмей: оноң айткан,
Адазыла куучындашкан деп,
Адазы ого тың чуулданган эмитир.
Ого үзеери слерле алышсын деп,
Ол јөбин база бербей јат.
Андый болзо, сеньора слер экү торт ло
Јажытту алыжып алзаар, артык болор.

Б е л и с а

Эйе, мен онызын бил тургам,
Бистинг алыжарыс ол чын, јаратпаган.
А ненинг учун деп? Сен билеринг бе?
Городто коптожор деп коркыган ине:
Адазы кызын алып јуртаарда,
Уулына тул энезин ол берген деп,
Канай мен Люсиндого туштажайын?

Ф е н и с а

Бүгүн энирде ол слерди
Туштажуга келзин деп сураган.

Б е л и с а

Мыны канай оңдойтон?

Фениса

Абыс алдырып, бүгүн энгирде
Алыжарынын жаңын бүдүретен.

Белиса

А куда, карануй кир калган туру не!

Фениса

Андый болзо, капшай кийинигер!

Белиса (туура)

Сүүнгенимнен амайтый бергендийим!
Калак ла кокый! Акыр тын сүүнбес!
Күйүңчек немелер кижинин ырызын базийер!

(Фенисага)

Кайда, мен барып, кийинип алайын.
Јаан учурлу керекке јазанып алайын.

Белиса

Эйе, слер јаранып, кийинип алаар.

(Белиса барат)

Кайран сүүгенимле ырысту болорго
Кандый буудактарды мен өдөдим!
Кату ла јаскалчык бу јолдорло
Кайра болбос јүректү барадым!

(Учы келер јуунтыда)

Василий Шукшин

БӨРҮЛӨР

Воскресен күнде ачу таңла Иван Дегтяревко онын кайын адазы Наум Кречетов келген. Јаан карыгалак, эмди де тудунар күчтү, «элебеген» өгөөн. Айла сүмелү, өдүрим де киж. Иван кайын адазын сүүбейтен: кызы эмес болзо, Наум оны күйүлөнбес эди.

— Бу не ыкташ, уул? — деп, Наум јардак унчукты. — Эхха!.. Тал-түш јет браат, Ваня... Је мындагы улус кандый конгон?

— Јетсе јеткей ле. Бүгүн неге менгедеер.

— Канай «неге менгедеер». Тур. Одындап бар келеек. Бригадирден

арайдан жадып, эки чанак сурап алдым. Канай беле-ен алына берген болор деп. Тегиндү эмес ине, уул. Же кайдалык оны — одын керек.

Иван турбай, эмеш сананды... Онон кийине берди.

Бот, мынын ла учун ииттер город жаар качып турбай — деп, ол печкеге кургадып койгон мыймазын түжүрди. — Городто быжу: норманды бүдүрип кой — колын карманда. Оңдо кижиге амыралта бергилеп жат. А мында дезе түни-түжи кармактан. Тпүк, выходной до жок.

— А не? Одын жок отуарга ба? — деп, Иваннын үйи Нюра шарт этти. — Көрзөөр оны. Ого белен ат, белен чанак экелип бергилеген, ол дезе... База не керек?

— А ол город деп немегерде база иштеер керек дешкилеп тургулаган эмес беди? — деп, кайын адазы «тыйт» этти.

— Айса. Иштебей. Мен эмди ле жер казып барар эдим. Акту күүним-ле. Онон бот сего: белен суу, белен одын.

— Онызы бир стананза жакшы ла — белен суу, белен одын. Јаңыс ла ол тушта сен уйкудан өрө күн көрбөс эдин. Тулуптала семирп калган јадар эдин. Же акыр, калыраш јеткен. Атанаак.

— Ажанарын ба? — деп, үйи сурады.

— Ок.

— Не, кече база ла... бир эмеш пе? — деп, Наум маңдайын, јүрегин тудунды.

— Ондый, өгөөн, ондый... Артык канай турган болор деп.

— Же бу не? Не? — деп, ол токтоду жок түкүринет, айткыланат. — Же баралы.

Јаркындалган көк айас күн турды. Карга көс кылбыгат. Аркада тымыктан тым, амырдан амыр.

Јол ыраак, јирме беристе кире бар: онон јууктагы агашты јыктырбай тургулаган.

Наум јол баштап, озо баратты.

— Же бу не? Не? — деп, ол токтоду жок түкүринет, айткыланат. — Же бу неге јараар јүрүм? Агаштын ортозына јадала, кижі алтай түбинен одын тартар. Же бу не чак?

Иван дезе чанакка јайкадып, үргүлөп барадат.

Айландыра агаш ла агаш. Ылгый кара карагай. Јарык айанды өдө коңоло, кыр өрө бурыдылар. Ойто ло агаш ла агаш — чыт эткен тайга.

Је бот, кырга чыгып ла баратканча... Таңмалар көрүнди ле. Бежү. Јолдын кырында сакыгылап алгылаптыр. Бөрүлер.

Наум адын токтодоло, араайын арбанып ийип калды.

— Эх, јазыбалар... Бот сего — сакыбаган тушташ... Эненди сени...

Иваннын ады, ортогой тай, үркийле, тескерлеген бойынча, атанар јанында буды оломодон чыга конды. Иван кайра айланар деп, боожозын тарткылады. Ат ачу киштеп, текпилене берди, је буды оломого ойто кирбей турды.

Бөрүлер саңды төмөн кыймыс эттилер.

Наум чанагын та качан ортозында айландырып ийген:

— Бу кайттын? Түргедә! — деп, бәдүп јада кыйгырды.

Иван түжә калыйла, — та кайдан күч келген, — адынын будын оломого кийдирип ийди. Онон түрген ле чанак јаар күп ыгылды... Ат бойы ла айлана соголо, сагды төмөн шунгдуртып ийди.

Наум чик јок ырап калтыр.

— Тоногылап јат! Болушка-ар, болушкар! — деп, аай-коой јок багырып, адын токтоду јок камчылап баратты.

Бөрүлер чанактардын бажын корый аларга, кырды төмөн борондожо јылбырт эттилер.

— Тоногылап ја-ат! Болушка-ар! — деп, Наум чанакта багырганча ла баратты.

«Бу канайда берт? Санаазын ычкынып ийген болбозын — деп, Иван сананып калды. — Мында кем кемди тоноп јат?» Бу тушта ол коркый берди. Та кандый да саг башка коркыду болды: бөрүлер јага тартып ийбезин деген коркымчы да болды, бу керек неле божоор эмеш деген јаан јилбиркеш те бар болды, бу ла өйдө кайын адазына каткызы да келди. Је удабай ол јилбиркеш те, бу каткы да ундылып, јангыс ла коркымчы артып калды. Бөрүлер чанактан јүс метр киреде јолго чыга конгылайла, чөркөлижип ийеле, јеп-јенгил јаба јеткилеп келеттилер. Иван чанактын бажынан чыт атпактанала, бөрүлерди ширтей көрүп отурды.

Эң озо эң ле јааны, күрдек көгүстүзи, казыр јүстүзи келип јатты... Чанактан он беш-јирме ле метрде. Иван бөрү ле ийттин башказын сезип, јаан кайкап калды. Иван алдында бөрүни јуугынан көрбөгөн, оны овчарка ла ошкош, је јангыс онон эмеш јаан тынду болбайсын деп јүретен. Бөрү — ол бөрү, казыр ан деп јарт сести. Кандый да тудаган ийти кап-тудардын кажы јанында канайып та токтодып, коркыдып ийер арга бар. А бу шилеенди јангыс ла өлүм токтодор... Је бу ла келип јат. Ыркыранбайт та, коркытпайт та. Јангыс ла јаба једер, јага тартар деген санаазы бар. Тегерик сары көстөринин көрүжи де чике, јарт.

Иван чанакты ајыктай сокты. Керек дезе чырбагал да јок. Малталаз экилези кайын адазынын чанагында. Бар неме јангыс ла төжөк эткен бир тудам өлгөн, колында — камчы.

— Тоногылап ја-ат! — деп, Наум багырат ла.

Иван чын ла коркый берди.

Алдындагызы, байагы ла бөрү, байла, башлыгы болбайсын, чанакты озолоп, ат јаар калыырга јазанып келди. Ол јаан ла болзо, эки метрде болгон... Иван чанактын канат агажынан тудунала, ол башлыкты камчылап ийди. Бөрү мыны сакыбаган болгодый, тиштери тарс эдип, туура ташталала, маңы үзүле берди... Арткан бөрүлер онын үсти орто келдилер. Маң бажына айлана соктылар. Байагы бөрү отура түжеле, азулары кылас эдип, эки бөрүни чийе сокты... Онон айрылып чыгала, чанакты јеп-јенгил јаба јетти. Иван ойто ло өңдөйип, камчылаарга јазалар.

нып алды. Је бөрү чанакка јууктабай, ыраагынан аттын бажын коруды. Бу тушта база бирүзи чанакты камчы јанынан кыстап келди. Иван тиштерин тиштенип, јүзи шолјырайа берди.

«Божогон. Олүм деп неме бу». Ичкери көрди.

Наум адын камчылап ла баратты. Кайра кылчас эделе, бөрүлер күйүзин эки јандай кыстап алганын көрүп ийди. Је түрген ле көрбөчин болды.

— Тоноп ја-ат! Тоноп ја-ат!

— Эмеш араайла, ада!.. Малтаны бер!.. Бис оморды ала согуп ийерис!

— Тоногылап ја-ат! Тоногылап ја-ат! Болушка-ар!

— Араайлат!.. Аргадаһып ийерис!.. Араайлат дейдим, ийт!..

— Нени-нени ташта! — деп, Наум удур кыйгырды.

Баштагы бөрү атка теңдежип келди. Эмди ле калып ийер... Кийиндеги бөрүлер база мында. Ат ыгылза ла, омор чанак јаар бойлоры ла кийдире калыгылап келгилеер — ол тушта олүм. Иван бир тутам олөң таштап ийди; бөрүлер оны керекке де албады.

— Ада, араайлат деерде! Малтаны чач, чач!

Наум кайа көрди.

— Ванька!.. Көр, таштап јадым!..

— Араайлат! Оозын тарт!

— Көр, таштап јадым! — дейле, Наум малтаны јолдың кыры јаар таштап ийди.

Иван келиштире чоттоп алды... Чанактан калыган бойынча, малтаны ала койды... Ол калып ийерде, кийиндеги үч бөрү ўркиле, туура ташталдылар, онөң кижи јаар калып ийерге, токтој тұштилөр. Је бу ла тушта баштагы бөрү кату күртке тебинип, ат орто чурап барды. Ат јолдон туура бололо, күртке бадалып калды. Чанак антараыла берди. Оломолор комутты айландыра толгоп ийерде, ат шыйкынактап, текпилене берди. Камчы јанында келип јаткан бөрү аттын алды јаар кийдире калыйла, курч тырмактарлу табажыла оның ичин тиле согуп ийди.

Иванга јазанган үч бөрү эмди ат јаар болдылар.

Эмди омор бежү эмдиге ле текпиленгенче малды эдин јара тарткылап, ыркыраныжып, јытана буулаган көк-кызыл ичегелерди ак кардың ўстиле сўўртегилей бердилер. Башлык бөрү тегерик сары көстөриле кижи јаар эки такып јап-јарт көрди.

Бу болгон ончо керек коркышту түрген болды. Керек дезе тұш јериндегиди бодолды. Иван — канайтсын база — малтазын тудунала, бу торо бөрүлердин меңдештү ажаныш-јыргалын көрүп турды. Башлык бөрү ол јаар база такып көрди. Јенүни алдым деп маказырап, канайып та болбозын деп шоодылганду көрди... Иван бого ачынган бойынча, малтазын талайганча, бөрүлердин ўсти орто чурап барды. Бөрүлер бир ле эмеш ырайла, канду оосторын јалангылап, тура тұштилөр. Кижини омор кичинек те керекке албай тургандый бодолды. Је башлык

бөрү оноң чек көс албай турды. Иван оны бойы билер эн коркышту сөстөриле айткылап, каргай берди. Малтазын жанып, үсти жаар басты...
Je бөрү кыймыс та этпеди. Иван база тура түшти.

— Ийт бөкөзиле бок блаап јиир. Ондый ба, шилемирлер? — де-
ди. — Je тыгынгыла, сволочтор! Карылгылап кал! — дейле, јурт жаар
базып ийди. Јара тартыртып койгон ат жаар көрбөскө албадан-
ды. Je чыдашпады — көрүп ийип калды... Јүреги ачу чым эде-
ле, кайын адазына аай-коой јок јаан ачынып чыгала, ичи-бууры кодоры-
лып, коскорылып келди. Јолды төмөн түрген базып ийди.

— Акыр ла!.. Сақып ал, тирү жылан. Экү болгон болзоос, бөрүлер
бисти канайып та болбос эди. Ат тирү артар эди. Кайран ат... Ух, үзүт.

Наум күйүзин бурылчыкта сақып алтыр. Онызы тирү, канайтпаган
да једип келерде, чындапка ла сүүне берди:

— О, кудайга баш! Тирү турбайын — деди. Чала кемзинип унчукты.

— Тирү эмей база — деп, Иван унчукты. — А сеге не, јара тарт-
кылап койгон болзо, јакшы болор беде?

Наум күйүзинин үнинен кыйгак сезип, күн эртеде чанакка отурып
алды.

— Je не?.. Олор ондо... канайткылап јат?..

— Сеге алкыш айтсын дешкен. Өлгөн тере эмтиринг сен!

— Бу канай турун? Оозым ла бар дейле, бодоп үрдүртпе!

— Менде оос то бар, алакан да бар — дейле, Иван чанакка јуук-
тап келди.

Наум адын камчылап ийди.

— Тур! — деп, Иван кыйгырып, кийнинен јүгүрди. — Тур, паразит!

Наум адын ойто ло камчылай берди. Өскө сүрүжү башталды: киж-
и ле киж, кайны ла күйүзи сүрүжип келетти.

— Тур дейдим сеге! — деп, Иван кыйгырат.

— Бу канайда бердин? — деп, Наум удур кыйгырат. — Бу сенде
санаа бар ба? Не тийижип турун? Мен нени эдип ийдим?

— Нени эдип... Экү ол атты аргадап алар эдис. А сен...

— Канай аргадаар эдис?! Нени айдадын? Санан... Канай аргадаар
болорыс деп...

— Ух, өлгөн тере! Сеге эмеш үредү керек эмтир. Токтот — түней
ле качып болбозын. Бого ло сабап салайын. Эмди ле... јаан уят болбос.
Оноң өскө улустын көзинче теерменди берерим. Куучындап берерим.
Токтот — сеге килеп айдадым!..

— Эйе, «токтот». Белен токтоп берерим мен сеге! — деп, Наум
адын камчылап ла баратты. — Көрмөстинг элчизи... Бу мындый эдү бис-
ке кайдап табылды. Тирү кинчек баштаган.

— Тур дейдим — бойыңа јакшы болор! — деп, Иван арый бер-
ди. — Бого ло суруунды кандырып койойын. Кемге де айтпазым.

— Сени, кызыл-жыланаш тербезенди, киж, айлына кийдирип алар.
А сен дезе кижиге — малталу... Уят кайда?

— Уйат... Озо жазап, јакшы илгиндеп койойын. Уйатты оноң көргө-
йис. Тур! — деп, Иван ыраак артып калган, уур жүгүрүп келетти. Оноң
чек тура тўшти.

— Кайда да барбазың. Бышкыны берерим! — деп, кайын адазына
калганчыда кыйгырды.

Иваннын айлында кижі жок болды. Эжиги сомокту. Ол сомокты
ачала, турага кирди. Шкафты калырада тибирди... Кече јетире ичпеген
кабакты табала, стаканга урала, јык этирип алды. Оноң кайын адазынын
туразы јаар басты.

Чеденниң ичинде комудын алып койгон ат турды.

— Карын айлында эмтир — деп, Иван маказыранды. — Эмеш
аластап койор керек.

Эжикти ача тартты — ачык эмтир. Ол күрчектү болор деп бодогон.
Кирип келди... Оны сакыгылаган эмтир: турада кайны, Иваннын үйи ле
милиционер отургылады.

— Је не, Иван?

— А не?.. Коптонып койгон бо? — деп, кайны јаар көрди.

— Айса. Качан ортозына јудунып алган?

— Бир эмеш... тилге јенгил болзын деп — дейле, Иван отурып алды.

— Бу сен канайып туруң, Иван? Сенде санаа-укаа бар ба? — деп,
Нюра туруп чыкты. — Бу кайттын?

— А кайттым?.. Аданды ла үредип койор дедим не. Эмеш кижиге
түйнөй болзын деп.

— Токто, Иван — деп, милиционер унчукты. — Је јеткерге учура-
даар. Коркыгылай бердигер. Оноң не болды? Ондый болор деп кем
бодогон? Казыр аң слерди база айлатсынба.

— Јок, бис атты аргадап алар эдис. Мен дезе јангыскан...

— Мен сеге малтаны таштап бердим ине? Артык база не керек?
База не керек сеге мененг?!

— Көп то неме керек жок болгон. Меге чындык кижі керек бол-
гон. А сен дезе өлгөн тере. Уредерим мен сени.

— Уредүчи меге јангы ла табылган туру!.. Чимирик. Јокту-јойу тер-
безен. Көрсөн оны: белен јилик-бөөрөккө учурайла, көкип чыккан.
Оноң белен суу, белен одын керек деер.

— Керек мында эмес, Наум — деп, милиционер айтты. — Белен
суу, белен одын — ол не дегени?

— Ол деремне — јаман, городто артык дегени — деп, Наум ток-
тодынып болбой турды. — Ондый кижі бого не келген? Городы јаар
тайыла беретен. Ончо неме ого јарабас. Ондый кижі јангыс ла Совет
јанга удур улус түймедер!

— Бот јыдымар! Чын ла јыдымар! — деп, Иван тудунып болбой,
туруп чыкты.

Милиционер база туруп чыкты.

— Токтогор! Экилегер токтогор! Бараак, Иван...

— Ондый кычыткак түймечилдерди кайда сугуп турган, билерин бе? — деп, Наум тилденгенче болды.

— Билерим! — деп, Иван каруузын берди. — Суалгыш тбөн. Бундын сан өрө эделе! — дейле, кайны жаар алтап ийди.

Милиционер Иванды колынан јединип, тышкары чыкты.

Токтой тўжўп таңкылай бердилер.

— Көрзбг оны... Бурулу киж и мен болуп калдым — деп, Иван эмдиге өкпөөригенче турды.

— Токтодын. Тайарга ба оны...

— Јок. Мен оны ойто ашкарып койор учурлу.

— Эйе. Оног темир эжик жаар калырт ла эдип калгайын. Бокко уймалба!

— Эмди мени кайда эдерге?

— Бистин айыл бараак. Конуп ал. Эмеш соо. Оног өскө бажына суу урунып алдын. Тийбе ого.

— Јок, јок. Је бу не? Кандый ондый тескери јўстў киж и?

— Јарабас, Иван, јарабас. Јудрукла нени де эдип болбозын.

Оромло базып ијдилер.

— А туку кедертине... Ого ўредер керек болгон ине — деп, кенетийин милиционер айтты.

— Кача берген — деп, Иван ўшкўрди. — Једижип болбогом.

— Је бот... Айдарда — токто. Бого — јарабас.

— Ат карам. Кайран ат.

— Карам эмей а...

Унчугышпай узак бардылар.

— Уксан да: мени божодып ий — деп, Иван тура тўшти. Воскресенде мен ого нени эдетем?! Тийбезим мен ого.

— Јок, јок. Базаак ла. Јеткер јен алдында. Сеге килеп айдадым. Барала шахмат ойноорыс. Билетен бедин?

Иван таңкызынын учын кар жаар тўкўреле, база бирўзин аларга, карманын кодорды:

— Билбей а.

БЕШҖЫЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛДАРЫ

Акча Чамаев

КОЙЧЫЛАРДЫҢ ТОРТИНЧИ УИЕЗИ

Устиги-Шибегини өрө жаңы кыркыган койлор мендештү чубап браатты. Койлор бүгүн кандый да жеңилчек немедий билдирет. Изү күндерде узакка кайчылалбаган көөркийлер не аайлу шыралаган. Карын, кыркыткан ла бойынча кече креолин чейген сууга јундурып ийгенис. А бүгүн олор кандый айдангыр, кандый жеңил барып јат. Олор, байла, алтайында узак болбогон кижидий ле јайгы турлузын, тайга-таскылын санап калган болбой кайтсын. Байла, онын учун олор бүгүн сүрекей мендеп барып јадылар. Канатту куш та, туйгакту ан да, азыраган мал да алтай јерим деер, сан ла башка неме ине! Јердин үстинде јүрүм кандый чүмдү, кандый күч ле јарамыкту кеен эдилген... Койлордын кийнинен тастайган арчымак артырган, некеј тондор бөктөргөн јиит койчы Валерий Клешев ижи-тожын сананып, јортуп отурды.

Ол бүгүн Кызыл-Тыттын боочызына једип конор. А эртен койлорын айдаганча јайлузына једе берер. Јайгы турлуны, малдан болгой, кижі бойы да санап калатан неме турбай. Валеранын јайлузы Абайдын бажында јерлердин бүркүзи болгон таскыл-тайгалардын бирүзинде. Ол кой јайладарга сүрекеј эптү јер. Одоры телкем, одын-суузы јанында, јараш ла бай... Валера ол јерлерди јакшы билер. Јаштан ала ада-энезиле, ага-карындаштарыла кожо келип, кой кабырган јерлер эмей ол. Онын ада-энезинин, Айдыннын ла Шымаанын, алдынан ла бери кой кабырган јерлери — ол Абай-Бажынын кобы-јиги, кош-аркалары ине. Айдын өрөкөн Ада-Төрөл учун Улу јууда туружып, канча јердег шыркаладып, артап калган. Андый да болзо, ол узак јылдардын туркунына койчы болуп иштеп, мактулу ады чыккан. Валеранын энези, Шымаа, чын ла «алтын колду» кижі. Ол узак ойдин туркунына баш койчы болуп, иште кандый ойлөргө туштабады деп ајдар. Је сүүген ижине бастыра беринген койчылар кандый ла күч кыштан койлорын јакшы чыгара беретен. Айдын ченемелди адазынан — Мааныкы өрөкөннөң алган эди.

Мааныкы база малчынын уулы. Онын адазы Улу Октябрьдан озо ас-мас мал азырап, бойынын алдына ла јаткан дежетен. Кырлыкта колхоз төзөлөрдө улустын бириктирген койлорын Мааныкы өбөгөнгө бү-

дүмжилеп берер эдип жөн жарадылган. Ол эмегени Боролдойло кожо колхозтын баштапкы үүрин алып кичееген. Олор бастыра 342 тын кой тоолоп алган. Ол үүрде кандый кой жок деп айдар. Башка-башка өңдү, кураанду-кучалу, ириктү-жоонду ла карганду-жииттү өлө-чоокыр үүр болгон эди. Койчылардын кичеенип иштегендеринен улам колхозтын койы өскөн. Ол койлордон колхозтын көп үүрлери тззөлгөн. Жаңы тззөлгөн колхоз жадын-жүрүмде жозок болгон, көрүмжилү ижи учун Кле-шев Мааныкы Москва жаар выставкага барып жүрген. Кой өскүреринде бийик једимдери учун укту малчы Лениннин ордениле кайралдаткан. Ол улу башчынын сүр-кебери јуралган орденди Кан-Оозы аймакта баштапкы ла алган кичи болгон. Мааныкы ла Боролдой жаңы жүрүмнин баштапкы ырызын көрүп таныган, коммунисттердин улу партиязынын ойгор шүүлтезин ондогон баштапкы улустын тоозына кирген.

Олор карып, јажы једе берерде кичееп турган койлорын јаан уулына — Айдынга бүдүмжилеп берген эди. Айдын да койчынын јеңил эмес ле чүмдү, ижине јаштаң ала ада-энезиле кожо иштеп үренип алган. Онын шылтузында Айдын ла Шымаа иштеп баштагандарынан ла ала аймактын талдама койчыларынын тоозына кирип туратандар. Айдыннын билези јетинчи, сегизинчи ле тогузынчы бешјылдыктарда аймактын талдама малчыларынын тоозына кирген. Олор койчы болуп 21 јылдын туркунына иштеп, тзрөл колхозына, онон совхозына јаан тузалу иш бүдүргөндөр. Олор Мааныкынын «мал ижин чачпай, кичееп иштеп жүреер, балдарым» деп, кереес кептү айтканын ундыбай, онын бүдүргөн ижин, эткен керектерин үзүктелтпей, онон ары улалтып апаргандар. Олор сегис бала чыдаткандар. Балдарынын чыдаганы ла мал ижине барып, ада-өбөкөнин иштеген ижин, эткен керегин онон ары көндүктирерге тургандарына Айдын ла Шымаа сүүнип, сананып айткан керсү сөслө дө болзо үредип, јакарып айдадылар. Олордын жаан уулы Анатолий Айдынович бийик үредүлү ветеринарный врач, совхозтын баш врачы болуп иштеп келгенинен бери удай берди. Геннадий деп уулы база ла кичинектен ала койчы болуп, эмди билезиле алдынан кой алып кичеерге белетенип турулар. Онон кичинеги, Валерий, эмди ада-энези јажы једип пенсияга чыгарда, олордын ордына артып, малчынын агару керегин улалтат. Надя деп кызы база койчы. Олордын арткан балдары үредүде.

Мааныкы өрөкөннин мактулу адын өскө дө балдары јаманга-јабарга салбай, иштин јакшынак јозогын көргүскилеп, мал ижинде иштейдилер. Кызы Баркышева Майчык алдынан ла бери койчы болуп иштеп, озочыл койчылардын тоозына кирген. Майчык кичинек тушта ада-энезине кой кабырышкан. Онон ло бери ол кой кичеер иштен айрылбаган. Ол төрт баланын энези.

Мааныкынын кичинек уулы Стахан — эмди Степан Мааныкынович — бийик үредүлү зоотехник, ветеринарный техник. Бу уулынын адын Мааныкы өрөкөн бойы адаган дежетен. Онын уулы бистин ороон-

до Алексей Стахановтын баштанкайын жөмөп, ударниктин мактулу ады учун, иште жаан мөрөй, тартыжулар болуп турган өйдө чыккан. Бу иштеги жаан мөрөйдиг баштаачызына учурлап, Мааныкы өбөгөн уулын «Стахан» деп адаган. Стахан Мааныкынович төрөл жеринде улай ла койчы, ветеринарный ишчи ле зоотехник болуп иштеген. Өткөн жылда ол профсоюзтардын ишмекчи комитетинин председателине тудулган. Стахан Мааныкынович жаан биленин адазы. Ол алты бала чыдадып жат. Олордын жаан кызы Барнеулда журтхозяйственный институтта үренет. Арткан балдары үредүге де, ишке де кадангы болуп чыдайдылар.

Валерий Кырлыктагы орто үредүлү школды божодоло, ада-энезинин ордына баш койчы болуп барды. Малчылардын тоозына жагыдан жиит малчы кожулганы Кырлыктагы совхозтын ченемели жаан озочыл койчыларын Кара Урматовты, Александра Киндикованы, Петр Мишкинди, Александр Яграшевити, Владимир Серушевити ле онон до өскөлөрүн сүүндирет.

Быыл жиит койчы Валерий Клешев баштапкы жыл тег алдынан кой кыштадып, оны төрөткөн. Ол 741 койды 99,4 процентке корулап, кажы ла 100 койдон 96 курааннан торныктырып алган. Онын кайчылап табыштырган түги бир койго 3240 граммнан келишкен. Мыны уян једим деп айдарга јарабас! Төртинчи үје койчылар мынды бийик једимдерге једип алганын Мааныкы өрөкөн көргөн болзо, канайып кайкабас, канайып сүүнбес эди!

Улужай Садыков

САЛЫМДУ УЙ СААЧЫ

Барагаштагы совхозтын Шыргайтыдагы фермазынын уй саачызы Канакаева Нина Лазаревна — озочыл иштү уй саачы, ол пландарын жылдын сайын ажыра бүдүрип турганы керегинде областной газеттерде көп катап бичилген, радио до ажыра айдылган. Иште јакшынак једимдерге једип турган јерлежим керегинде бичир деп мен де амадап жүретем. Эптү айалга чек ле келишпес. Быыл Беш ичи дөөн јол-јорык болордо, өнөтийин ле Шыргайтыга бардым. Ненин учун дезе, бу ферма государственного сүт табыштыраы јанынан он биринчи бешжылдыктын үч жылынын планын бүдүрип койгон деп јетирү болгон. Ферма планын бүдүрип койгондо, Канакаева Нинанын да иштеги керектери јакшы болбой кайтсын деп санандым.

Кезикте уй саачылардан «Иш-тош кандый, пландарыгарды канайда бүдүрип турыгар?» — деп сураганда, «Иш јакшы, план кандый бүдүп турганын конторадан угыгар, ондо айдып берер» дежетендер. Онын учун Канакаева Нина керегинде элден озо бу ферманын бригадири Боделуков Давыд Килемеевичле куучындажар деп санандым.

Билгир башкараачы бойынын баштап, башкарып турган ишчилеринин жаңгыс ла бүдүргөн ижин эмес, жаткан жадынын да, жүргөн жүрүмин де жакшы билип жат. Онын учун сураган сурагымды бир де сананыш, белетениш жогынан жартап берди. «Канакаева Нинанын бистинг фермада иштегени бирме беш жылдан ажып калган — деп, Давыд Килемеевич эрмегин токыналу үниле баштады. — Сүрекей иштенкей киж. Ижин бир де кун божотпос. Иштегенинен бери планын бүдүрбеген жыл болбогон. Он биринчи бешжылдыктын үч жылынын планын эки жыл он айга бүдүргөн.

Ол жаңгыс ла озочыл иштү уй саачы эмес, анайда ок жакшынак эне. Жети уул чыдадып жат. Балдары ончозы жакшы — кылык-жандары да, жүргөн жүрүми де жанынан».

Мындый куучынды угуп, эмди Канакаева Нинанын бойына жолыгар, оныла куучындажар деп тергендим.

Кун өксөп, удурат түш болуп калган ой болгон. «Слердин уй саачылардын эртен турадагы ижи божоды не? Нинага киж кайда жолыккай не?» — деп суразам, Давыд Килемеевич айтты: «Эмди айлында болор, мен фермадан келеримде, уй саачылар көнөк-айактарын жунгулап, жанарга шыйдынгылап турган эди».

Канакаева Нинага жолыгарга Шыргайтынын суузын жакалай барган чичкечек жолло өзөкти өрө бастым. Сууны эки жандай ылгый ла үч-төрт катаптан шиферле, жосо жаап койгон жаан, жараш туралар. Аланчык айылдар чек жоголгон. Жаңгыс ла Борбуева Алгийчы эмегенин бойыла кожо жаап, элентизи једип калган айлы көрүнөт. Ого до өрөкөн от салбайтан ошкош. Чобралары жанмырдын суузына кажайа јунулып калтыр. От салып турган болзо, ышка карарып калар эди. Эмди бу јурттын улусы айыл да тутпас боло берген. Стенелерин, бүркүзин јостоп, ичин полдоп, тура ошкош јайгы кухнялар эдип јат. Кайдан азийгы ышту айылдар, ичи ару да, телкем де, јайгыда серүүн де. Көп-көп туралардын јанында тура ошкош јылу гаражтар. Мындагы улуста кандый автомашиналар јок деер!

Алдында жылдарда «Запорожец» алып ийгенде тынзынгылап туратан. Эмди «Москвичти», «Жигулини» де жаан керексигилебей, «Нива», «Волга» алгылап турулар. Иштенкей, кымакай улустын жадын-јүрүминин јаранып баратканы ол туру.

Јуртка государствонын электролиниясын өткүргөн кийинде улус нургулай холодильниктер алар боло берген. Телевизорды көрөри удабас турлуларга таркаар, ого тутак болуп турган неме — оло јар электролиния өткүргелек.

Јурттын өзүмин көрүп, улустын жадыны јаранып турганына сүүнип, билдирбезинег Канакаева Нинанын айлына једип келдим.

Нина ла онын өбөгөни Таркрашев Токпок айландыра штaketникле чедендеп салган, јанында жаан айылду, автомашина турар гаражту је ле деген туранын эжигинде турдылар. Азий бу јуртта мындый жаан тура

янгыс ла колхозтын конторазы болгон. Улуста төрт кыптан болгой, янгыс та кып тура жок, жайы-кыжы аланчык айылда жаткандар.

Эзен-амырды угужып, келген керегимди жартап берзем, Нина мени айлы жаар кычырды.

— Слердин турагар бу эмес пе? — деп, бозогозынан ала жылтырада будып койгон туранын эжиги жаар колло уулазам, эмеген-өбөгөн каткырышты.

— Бу тура эмди балдардын. Бир уулыс бу жуукта айылду болгон. Бис экү эмди башка турада жадып турганыс.

Балдардын туразын эбире бассабыс, онын кийин жанында база жедеген тура туру.

Шыргайтынын улузы жаткан туразынын жанында каргандардын туразы деп, эки кыптан тура тудары жанжыга берген. Жажы жаанай берген улуска үч-төрт кыпту телкем тура не керек, балдары чыдап, айылду-журтту боло бергенде, оморды мында арттырып, бойлоры оогош турага көчкүлейт. Ондо жылу да, жаанай берген улуска тыш та. Бу билеле мен таныш. Айылдаш өрөкөн ажыра төрөөнзижип те жүрөтөм.

Канакаева Айылдаш Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында, онын кийиндеги кату өйлөрдө улай уй саачы болуп иштеген. Ол тушта иштеер улус жеткил, эмдигидий техника бар эмес, бир кижиге эки кижинин ижин эдип, бастыра иштерди эки колдын күчиле эдерге келишкен. Канакаева Айылдаш уй саап, онын кийинде ферманын сааган сүдин Барагаштагы саржу ла сыр эдетен заводко абралу жетиретен.

Барагаш ла Шыргайтынын ортозы он километр. Ого канча фляга сүтти жетирип, онон ойто келетени белен неме эмес. «Айас күндөрдө, жол кургак тушта не болзын, жастын балкажында, жайдын жанмырлу күндөринде сүрекей күч болуп туратан» — деп, Айылдаш өткөн өйлөрдөги ишти эске алынып айдат. Ол тушта ферманын сүдин өрөкөн уйларын саайла абралу жетирген болзо, эмди аңылу кижги автомашинала жетирип жат.

Эки кижинин ижин бүдүргөн деп айдарда ла жеңил, же оны бүдүрөтени күч. Айылдаштын иштегенкейин Шыргайтынын улузы кайкажып туратан. Арыырын, тыштанарын билбес кижги дежетен. Иште турумкай, кандый ла уур-күчтен жана болбос болорына Нина энезинен үрөнгөн.

Айылдын ээзи Токпокло экү жаш тужыста кожо өскөнис. Экү мондоп, өркөлөп, Шыргайтынын жаландарын, кобы-жиктерин ончозын керийтенис. Арбанын бажын терип, чарак куурганыс, аралдар керип, балыктап та туратаныс. Кижинин бала тужы ундылар эмес, эмди Токпокло жолыksam, элден ле озо онын оогош тужы санаама эбелет. Ол ондор жыл мынан озо эмес, кече ле болгон немедий.

Жуунын кату жылдарында улуска жангыс ла жиир курсак эмес, жадар тура да жедишпейтен. Токпоктын энези, Тана өрөкөн, сөңүскен чайынан биске уруп, куучындап отуратаны санаама кирет. «Көрүп ле жүреер, балдар, жуу божозо, жүрүмис жаранар. Слер эмди ле жаргак штан кийип,

тойо канбас курсак жип отураар. Чыдазагар, ол ырысту ойгө жетсегер, эки-үч кып турада жадып, чекпен кийим кийерееер. Будыгарды күлгө сугуп жылытпазыгар, балкаш печкелү жылу турада отуларыгар».

Өрөкөннинг бу айткан сөстөри жүрүмдө бүткенин жаңыс ла онын уулы эмес, бойы да көрүп отуры. Эненин жүреги сескир, ол, байламындын болорын ажындыра билген туру.

Магнитофонимды столдың үстине тургузып, Нинанын куучынын бичиирге тергенип турзам, ол ишке чырыгып калган колдорун уужай тудуп, санаа алына берди. Лирме беш жылдан ажыра ойдин туркунына уй саап, канча жылдарга улай жакшынак једимдерге јеткен, онын иштеги ченемели сүрекей јаан.

Фермада иштеп тургандардын тал-ортозы ишке таскабаган јашөскүрим. Нина Лазаревна шеф-таскадаачы болуп, олорто база көп ой өткүрөт. Айдатан немелер көп. Мактанып, көдүринип билер эмес, бойы керегинде куучындаарынан кемзинип, күчсинип турганы ол.

— Мен уй саачы болуп 1957 жылда иштеп баштагам — деп, куучынын араайынан баштады.

— Оноң ло бери бир де солынта јок иштеп келген бе? — деп сонырыкадым.

— Улай ла иштегем, өскө бир де иш этпегем — деди. Мынча кире-зи ойдин туркунына уй саачы болуп иштеп келген кижинин ченемели таныжарга сурадым:

— Сүт саап алар планды канайда бүдүрер арга бар? Ненин учун кезик уй саачылар планын бүдүрип, кезиктери бүдүрбей јат? Айалгазы башка болуп турган ба, айса арга-чагы јетпей турган ба?

— Уй саайтаны ол тегин неме эмес, ого иштезе, јазап иштеер керек. Анчада ла јайгыда бир де күн божодорго јарабас. Сүттин ойинде уй саабаза, план кайдан бүдет.

— Јайгыда саабаган уйдын эмчеги де кунурактай беретен болбой кайтсын? — деп, азий јаанамнын айтканын эске алынып, сурадым.

— Андый эмей а, уйдын эмчеги бир ле үрөлгөн кийинде јажын бататан неме ине. Оныла коштой, өскө улус сааза, бойынын уйлары чылап кактай саабай јат.

— Акыр, кактай саабай јат дееринде, уйды механизмдердин болушыла сааган кийинде колло база саап жадыгар ба?

— Саап жадыс — деп, Нина каруузын тургуза ла јандырды. — Колло саабаза, уйлардын ийинти сүди артып калар. Кезик уйлар качан да јетире ийбей јат. Олорды колло кактай саазан, 2—3 литр кире-зи сүт чыга берер. Уйдын ийинтизин саап албаза, сүттин койузы да јабыс болуп јат.

— Уй саачылардын куучынын укканда, уй өскөлөнчөң, ого үзеери саарга келген кижинин күүн-санаазын өткүре билип ийер дежер.

— Андый, андый. Кажы ла уйга ајару керек. Бис амыраар күндерде уйларысты өскө улус саап јат. Олор бу уйың ийбеди, онызын јетире

саап албадым дежи́п турар. Анчада ла узак жылдардын туркунына улай иштеп келген улустын уйлары өскө кижини өскөлөп турар. Кандый ла немеге, ол тоодо уйга да, жалакай жүрек керек — деп, Нина куучынынын учында айтты.

Онын уйларды, анчада ла жайгыда, бир де күн божотпой, улай ла саар керек дегени учурлу шүүлте. Былтыргы жайда мен Барагаштагы совхозко жүрүп, совхозтын директоры Валерий Павлович Палиев Аскатагы ферманын уй саачылары ортодо жуун өткүрүп жатканына учурагам. Ол жуунда кезик уй саачылар эки-үч күн ишке келбей, уйлары саалбай турганы керегинде чур-чуманак болгон.

Ол тушта совхозтын директоры ишке кичеенкей, каруулу болоры жанынан Шыргайтынын фермазынын уй саачыларын темдек эдип айдып, олордон жозок алыгар деген эди. Чындап та, иш бүдүрери жанынан Шыргайтыдагы ферманын уй саачыларынан жозок алар керек. Олор кандый да буудактан, уур-күчтен жалтанбас, жарбынып отурбас улус. Бир канча жылдар мынан кайра, качан Шыргайты журтка государственный электролиния өткүрер тушта, журттын он жаны, ол тоодо Алтыгы-Шыргайтыдагы уйлар саап турган ферма, электроот жок арткан. Керектин аайын жартаар болгожын, журттын ич бойын элекрифицировать эдер проект тургузарда, онын он жаны аяруга алынбаган. Такып проект, смета-тургузып, электролиния өткүрүп турганча, жарым жыл өткөн. Онын алдында элекрифицировать эдилип калган двордо от күйбей, уй саачылар фонарьла жарыткыш эдип алала иштегендер. Мындый айалгада иштейтени сүрекей күч болгон. Же уй саачылар ижистин айалгазы коомойтыды деп бир де жарбынбагандар.

Шыргайтынын улузы уур-күчтен тура калбас, жана болбос улус. Ферманын бригадири Давыд Килемеевич Боделуков дворыс эски, жагы двор тудуп, малга курсак берерин, өтөгин арчыырын механизировать эткен болзо, ижис жеңилип, једимис эмдигизинен чик жок бийик болор эди деп айткан. Чын, эмдиги өйдө улустын жагыс ла турумкайына, ижине кичеенкейине иженип, иштин озочыл эп-сүмезин тузаланарына, уур иштерди механизмдердин болужыла жеңилтерине аяру этпегенче болбос. Ол өйдүн, ичкери өзүмнин нежелтези болуп јат.

Иш кижинин ырызы, онын магын, албаты-јон ортодо тоомјызын көдүретен аргазы деп албатыда тегиндү айдылбаган. Канакаева Нина узак жылдардын туркунына кичеemelдү, бийик једимдерлү иштеп, көп кайрелдар да алган, јаан тоомјыга да көдүрилген. Ол «За трудовую доблесть», Лениннин 100 жылдыгына учурлалган јубилейный медальла, «Бешјылдыктын мергендүчизи», «Социалистический мөрөйдиг жеңүчили» деп знактарла кайралдаткан. Күндүлү грамоталарды, баалу сыйларды да көп алган. Областын отчетту ла выборлу XXXII партийный конференциясында Канакаева Нина Лазаревна партиянын обкомынын членине тудулган. Эмди ол журтта јаан общественный иш өткүрүп јат.

1984 жыл Канакаева Нина Лазаревнага база бир јаан сүүнчи экелди.

1983 жылда иштеги једими учун оны башкару «Знак Почета» орденле кайралдаган. Мындый јаан кайрал салымду, јайалталу уй саачыны омор-кодып, бүдүрген ижинде бийик једимдерге көдүрер деп иженер керек.

Василий Тоенов

СОЛОҢЫ

Бу очеркти күч өйлөрдө чыдаган, јаштан ала уур иш эткен, эрте «таадактар» ла «јаанактар» болуп калган койчы-малчы јерлештериме учурлап турум. Андый билелер Экинурда ла Эликманарда, Јабаганда ла Јалангыйда, Шыргайтыда да, Боочыда да бар. Олор јурттарда эмди-ги өйдин эн тоомјылу улuzu.

* * *

Јыбаш Ангчинович эмденер корпустын экинчи этажына чыгып келе-ле, үлүш чачын тарап, бүткүл стenedий күскүден бойын бир канча өйгө ајыктап турды. Айла, бу коридорло барган стene полдон ала потолокко јетире јаан-јаан күскүлерле бүркелген. Мында болгон учуралды сана-нып, онын каткызы келди.

Курортко јангы келген күн врачтар Јыбашты экинчи этажка барып, кварцла белин изитсин дешкен. Ол озо баштап баштапкы этажта, тура-нын ичинде, текпиштердин алдында шоркырап агып јаткан суучакты, онын сары мрамордон эткен «јараттарын», ондогы јараш таштарды, өзүмдерди ле чечектерди сүрекей соныркап ла јакшызынып көргөн. Байа столовыйда база андый ок сууга туштаган. «Кандый јакшы! Мыны ончозын кандый сагышту улус эткен!» — деп сананып браадала, ол экинчи этажка чыкканын билбей калган. Бу ла коридорло ары-бери улус өдүжип турган. Онон ол эн үстиндеги текпишке чыгара базып келерде, улустын ары јанынан алтай кижии элес эдип калды деп көрүнгөн. Онон бир-эки алтам туура базала, јангы ла күскүден бойын көргөнни билип ийген. Уйалганына јүзи торт ло кызара берди ошкош. Палатага келеле, үйине куучындаарда, Јыламаш талганча каткырган.

— Кой ло кой, кой ло кой, јаштан ала көргөн немебис јангыс ол до, бистен нени аларын! Учында келип, аймап, күскүден бойысла арай эзендешпей жүргенис ол ине. Айла, сени амыраак, кайда-кайда бараак дезем, чек болбойдын ине. Јок, адазы, эмди балдар јаанаган, амыраар, јорыктаар, јерлер көрөр керек...

— Мен јөн, көөркий, — Јыбаш каткырып, эки колын көдүрди, — јангыс јорыктаарга көп акча керек болбой...

— Тегин неме кайдан келзин. Айыл-јурт, јөөжө, машина бар. Эмди иштегенисти амырашка чыгымдаак.

— А балдар?

— Не балдар? Айыл-јурттуларын «умчылаарын» чек токтодор керек. Тангынан бойларынын күчиле јатсын. Ол тушта эптү-јөптү де болгылаар, неменин баазын да билгилеер. Бис экүге кем болушкан?

— Аксанаа кижиге барза, канайдарга турун?

— Ого јөөжө алып берер аргабыс бар эмес пе?

— Оны ээчий Сурайа, Суркураш.

— Акыр, акыр, адазы, бу сен кыстарыңды бойыстан түрген јайларда не мендей бердин? Олор кичине көөркийлер ине. Аксанаа — он јетилү, Сурайа — он бештү. Суркурашка кышкыда он үч толор... А сен чынын айтсаң, байа ол күскүден бойыңла эзендешпедин бе?

— Јок, дийдим, көөркий, тиге ло мени кайткан деп, бойымда јүк ле «База бир алтай кижии јүрү» деп сананып калгам.

...Јыбашты ла Јыламашты јурттын үлузы сүрекеј јакшы билер. Экилези — өскүс көөркийлер. Јыбаш јаан аказы Актула кожо карган таайында чыдаган. Акту он беш јаштуда одыңга барала, агашка базыртып божогон. Онон Јыбаш он сегис јаштуда таайы јада калган. Арткан-калган төрөөндөри, јурттын јаан үлузы јангыскан арткан уулды айылду эдер деп шүүшкен. Таай-јенелери Јыбашка Кадын ичинен онын бойына түңей иштеңкеј, өскүс бала сөстөп, экелип бергендер. Јыбаштын тойына бастыра деремне болушкан. Эне-адазынын јеендери койлор бергендер, колхозчы уулдар јаңы айыл туткандар, јаңыс јердин келин-кечиндери көчө согуп, эјигей, быштак эдип, аракы аскандар. Улус олорго: «Слер өскүс-јабыс эмезигер, бис слерле кожо. Тойлогор, ырысту јадыгар, бала-барка азырагар, бис слерге иженип јадыс!» — деп айткан немедий болгон.

Иш эмес болгон болзо, алдында көрүшпеген-танышпаган көөркийлер туш-башка баскылай ла берер эди. Колхоз јаңы төзөлгөн билеге бир үүр кой берген. Обөөгони — он сегис јашту, үйи јаңы ла он јетиге брааткан. Баштап тарый өөркөжип, маалкадыжып та тургулаар, је ишти качан да таштабайтандар.

Јыбашты ла Јыламашты айылду эткен каргандардын эмди бу ырысту нак билени көрүп, сүүнери ле оморкооры јолду. Тен, јаңы айылду болгон јииттер ошкош. Адазы, энези дешкен турар. Эмди де экилези јиит, омок-седен, көрөргө сүрлү. Јыбаш төртөн бирлү, Јыламаш јүк ле одус тогусту. Јаан уулын айылду эдерге Орого кудалап келеле, ондо бир кижии: «Слер, јаңы айылду болуп јаткан уулдын ака-јенези бе?» — деп сураган эмтир. Јаан уулы Амаду — колхозтын зоотехниги, эмди бир јашту кызыкчакту. Онон кичинектери Олег ле Сергей былтыр јаңыс уунда айылду болдылар. Экилези — механизаторлор. Јыбаш ла Јыламаш бай улус — үч уулду, үч кысту, бир јееничектү.

...Јыбаш Анжигенич «сауна» мылчаныг кургак кейине изидинип алала, эмди экигиндеги кыпта јелмер коларткышты јабынып алган, тал-тууразынан јадыры. Ак халатту сырsak келин јараш аякка мөттү

чай экелип береле, айтты: «Диваш Ангинович, изү чайдан ичип, нени де сананбай, амырынан жадыгар, телевизор көригер». Ыбаш унчукпады, же бойында мынайда сананды: «Менин адам Ангина эмес — Анчы. Ол мен чыгар жыл канду жууда јер јастанып јыгылган, энем мен бир јаштуда јада калган. А сен мени — «Ангинович» ле «Ангинович». Је, көбөрийди оны, Анчы деп сөсти билер эмес. Онон «сананбагар» дегенин канайып оңдоор? Кизи канайып сананбайт. Ол телевизор эмес, токтодып койорго».

Ыбаш эмденип турган төрт-беш өбөгөнлө кожо мөттү чай ичип, кандый да сүүнчилү «мультиктер» көрүп јатты. Айла, санаторийде мынайып јалбагынан жадып, мылчанын кийнинде мөттү чай ичип, телевизор көрүп јадарын деп кем-кем алдында айткан болзо, ол бүтпес эди. Је-брен Грециянын каандары, байлары ла јылу бассейндерде јунунгылап алала, мынайда соотонуп туратан деп угуп јүретен.

Ыбаш бүгүн кере тужине өткөн јүрүмин, үйиле кожо мында амырап турганын сананып божобойт. Канайып ла сананбайын дезе, айланып келген турар. Эмди де онын санаазы мөттү чайдан ла телевизордон ыраак.

...Акыр, ол канча јылда болгон эди? Эйе, алтан үч јылдын јазы болгон. Апрель айдын баштапкы күндеринде јылу күндөр тура берерде, малчылар торт ло сүүнгилип турган. Койлор көндүрө одорлой берген. Койчы-малчы кижинин сүүнчизи ле ырызы айдын-күннин аайынан камаанду неме ине. Чеденге толтыра өлөңдү болгон болзо, койды не азырабас. Јоктын кинчеги ине, јоктын кинчеги. Чеденде төрөйтөн койлорго беретен бир эмеш өлөң арткан, өскө не де јок. Онын учун Ыбаш ла Ыламаш алты јүс эне койды эки бөліп алала, јакшы күндөр турарда, таң эртен турадан ала бозом киргенче кабырып тургандар. Ол күн кичинеке Амадунын эди изип, тын оорый берерде, Ыламаш деремне түшкен. Ыбаш койдо јангыскан арткан. Айла, качашкан чылап, эгирден ала јашкан карлап, шуурган башталган. Јиит койчы эртен тура чыгар болзо, бу не — үлүш карга ла шуурганга јердин үсти тошло тонуп калтыр. Куру койлор чеденде токтобой турды. Ыбаш бастыра койлорын айдап алып, эмеш ыжык туратан кобы-јиктерден одор бедреп баскан. Тал-түштең ала кар анаар ла јаап, салкын тынҗый берген. Ол күн Ыбаш койлорын турлу дөөн айдабас деп шүүген. Эмеш ыжык кобыга турлу јазгаган, түниле от салып, койлорын каруулдап конгон. Эртенгизинде Ыламаш ого атту јеткен. Онон төрт күнге улай олар өкүге кар арчыш база болгон ло. Айла, кайда барардын, бу ла азырап отурган ак малын јанында мааражып турганда! Олорго одор керек. Је күч јылдарда бу ла колхозтын малын кичееп јүрүп, не болбоон деп айдар? Онон оны өдүп калган уур-күчти эмди көп незин сананар. Јарык, ырысту да күндөр болгон эмей. Болбой аа, болгон. Андый күндерге, ырыска, сүүнчиге иженип јүрбей.

Айла, салым сый эткен чилеп, ол јас јиит биле колындагы кажы

ла јус койдон јус он курааннан телчидип алган. Ол Ыламаштын ла Ыбаштын баштапкы једими ле јенүзи болгон. Келер јылда олор кажы ла јус койдон јус он алты курааннан телчиткендер. Текши бешјылдыктын орто једими база јакшы: орто тооло јылына тогузон сегис курааннан келишкен. Ол бешјылдыкта јеткен једимдери учун Ыбаш «Знак Почета» орденле, Ыламаш «За трудовое отличие» медальла кайралдаткан. Ол ок алтан алты јылда олорды экилезин КПСС-тин членине алгандар. Онын да кийнинде олор койдо узак иштегендер. Ыбаш экинчи катап Иштин Магынын III степеньдү ордениле кайралдаткан. Айла, онын койды арттырып, бригадир болгониан бери јук ле үчинчи јылга барып јат. Ле Ыламаш, үй киж, бала-барка көптөөрдө, он эки јыл мынан кайра конторага ишке көчкөн.

...Ыбаштын ла Ыламаштын Кара талайдын јаказына келгенинен бери он конгон. Күндер өткөн сайын Ыбаш үйин торт ло таныбай барган. Айла, онын бойынын да белинин сарсу-сабы астап, сыны јенилген. Онын бадминтон, волейбол, теннис ойноп, кыскачак спортивный штанду жүгүрип турганын койчылар көргөн болзо, база таныбас эди. Ле Ыламашты тен айдарга болбос. Олор тал-түшкө јетире тегин де көрүшпей јадылар — эмденип турган јерлери башка. А түштин кийнинде Ыламашта чек бош јок. Алма-Атадан келген эки келинле најылажып ийген, бир көрзөн ателье, база көрзөн парикмахерский браадыс дежер. Кече эгирде столовойда Ыбаш ол үчүни сакып, узак отурган. Онон столго баскылап келерде, неме айдып албай, узак отуруп калган. Көөркийлердин јараштары коркыш. Ле олор экү — јаан городтын улузы; а мынаар Ыламашты канайып турган деер.

— Јакшы ба, былар? Слер кажы јердин кижизи болердеер? Бисти кандый көрүп турыгар? — деп, Ыламаш ойноп сураган.

— Менин сөс айдар аргам јок. Слер үчү мени тактага јаба кадап койдыгар! — деп, Ыбаш кокырлаган.

Онон туйказынан үйин узак-узак ајыктап отурган. «Бу платье онын сынын канайып јарандырып јат?» Ыламаштын јалбак кабактарын чичкерте јулуп, тырмактарын чичкерте кезеле, јалтырууш күрен будукла сүртүп койтыр. Кирбиктерин ле көстөрин айландыра база эмеш будыптыр. Эриндериндеги будук тын билдирбейт. Ээлгир, узун сабарларындагы алтын јүстүктер, јалтырууш сыргалар — бу ончозы Ыбашка сүрекеј јакшы көрүнди. Деремнеде болзо, ајса болзо, кими ректенер эди, а эмди дезе карын јакшызынды. Ол бойында јангыс ла мынайда санданды: «Уур ишке сабарларын карын канайып үреп албаан, көөркий».

— Уйин ойинен өткүре онойып шыгалабайтан. Ол улус кайкашпазын — деп, Ыламаш алтайлап айтты.

— Кайдак, меге туш улус не керек...

...Санаторийдеги амыраштын калганчы күни. «Жакшы болзын, Кара талай! Жакшы болзын, жараш жер! Эзенге жетире». Ыбаш талайды, мынаар бу алдындагы кичинекей көлөкөдөгү одус төрт фонтанды балконинон айкап турды. Кенетийин булуттардын кийининен күн чыгып келерде, фонтаннын үстиле алты кат солоңы тартыла берди.

— Ыламаш, Ыламаш, солоңы! Солоңы!

Ыламаш жүгүрүп келеле, Ыбаштын ийиндерин тың кучактай тутты:

— Кандый жараш!

— Адазы, бисте бала болзо, канайып адаар эдин?

— Солоңы деп адаар эдим.

— Солоңы — кыс баланын ады.

— Кыс болзын, энези. Солоңыдый жараш болзын. Карып брааткан бойыска бу солоңыдый жаркынын сыйлазын.

УЛУ ЖЕНҮНИНГ 40 ЖЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАЙ

Савелий Пахаев

АЛТАЙ КИЖИНИНГ КЫЗЫ БОЛГОН

«Ол каанның Кышкы өргөөзүн жуулаган улустын тоозында Совет жан учун тартышкан, адар эдип жаргыладала, качып аргаданган, ЧОН-нын эскадронында политрук болгон, ак бандиттердин башчыларын туткан... Тоозы ас алтай албатынын кызы, жалтанарын билбес бу үй кижинин жүрүм-салымы аярулу. Онын өткөн жүрүмин сананганда жакшынак керек эдерге амадаган кижинин жүреги неге ле чыдажар аргалузын көргүзөр. Ол кижинин ады-жолы — Анна Тозыякова».

Күнбадыш Сибирьдин издательствозы 1968 жылда кепке басып чыгарган «Үй улус революцияда» деп жуунтыда журналист Р. И. Липецкаянын «Алтай кижинин кызы» деген очерги шак андый сөстөрлө башталды.

Анна жокту биледе чыккан. Тозыяковтордын журтынан шыра-түрөнгү айрылбайтан. Бу кыс биледе токтончы болгон. Он үч баладан алтузы жаш тужында оорып өлгөн. Тирүү арткандары эмеш ле чыдап келеле, байлардын жалчылары болуп барган. Эң ле кичүзи — Анна ырыс болуп, төрөл Чопош журтында миссионерлердин үч классту школын үренип божоткон. Онон ары үренер арга табылбаган. Адазы жеткерге учурайла, өлүп калды. Аннага база жалчы болуп барарга келишкен.

Кыс он алты жашту болордо, түбек-шырага алдырган энези кызын журтта көк-тенек аракызак немеге берип ийген. Удабай Анна, өбөгөнүн калжу кылыктарына чыдашпай, ыраактагы Кош-Агаш жаар жүре береле, анда койоймга жалданып иштеген.

Ле анда да узак иштеп жүрбеди. Обөгөни истеп барып жатканын уга-ла, баштапкы телекейлик жуунун фронтына акту бойынын күүниле жүре берди.

1917 жылда февраль айда Россияда каанның жанын антарган революция башталарда, Анна Тозыякова Риганын жанында жуулажып турган. Революциянын күндеринде солдаттар полктын командиrinде большевиктерге күүндү офицерди туткандар. Ороондо революцияла колбой болуп турган керектерде аайланарга жит алтай кыска жаңыс жердин кижизи, коштойындагы Чаргы журттан черүге барала, жаңыс полкто жуулашкан Петр Вилисов болушкан. Большевиктер не улус

болгонуң, олор неге амадап тартыжып турганын Петр Аннага јартап айдып берген. Анчада ла алтайлар, Россияның өскө дө албатылары чылап ок, кемге де базынчыктатпай, кўчин јидирбей, ороонның тенг праволу јайым улусы болуп јадары керегинде Петр куучындаганын сўреен јилбиркеп уккан. Анна фронтто болуп турган митингтерге јўрўп, газеттерди соныркап кычырып турган.

Солдаттар немецтерле јуулажарынан мойноп ийерде, полкты баштап Псковко, оноң Петроград јaar ийе бергендер. Полктың командири алтай келинди солдаттардың комитедининг ле Петроградта Путиловтың заводуның кызылгвардеец-ишмекчилерининг ортодо тил алыжатан кижии эдип көстөп чыгарган. Анда, Петроградта, Анна Тозыякова бойына, ишкўчиле јаткан калыктың јангы, ырысту јўрўмине јол ачкан. Улу Октябрьский социалистический революцияны уткып, ишмекчилерле, солдаттарла, матросторло, кызылгвардеецтерле кожо Кышкы өргөһни јуулап аларында турушкан.

Он сегис јылда Анна Тозыякова фронтто јуулашкан солдаттарла кожо Алтайына јанып келген. Төрөл Чопош азыйгы ла ээжи-јангыла јуртаганча эмтир. Анна байланатан озогы ээжилерди тутпай, эр улусла кожо јуунга келеле, үй улус эр улусла тенг праволу болуп калганы керегинде куучындаганын байлар, анайда ок бичик билбес алтайлар јаратпай тургандар. Јуунга јуулган улус Аннаны не ле деп јамандап, јууннан чыгара сўрўп ийгендер.

Байлар ла олордың колтыкчы-көдөчилери фронтто јуулажала, јанып келген јиит келиннинг революционный ижин токтодып, сөс уккур эдип болбодылар. Је озогы јаман ээжи-јандардан канайып айрылатанын, революцияның једимдерин Алтай јеринде канайда корулайтанын Анна ол өйдө бойы да билбеген.

Карындажы Владимирди айбылап алала, Анна Тозыякова Чаргы јaar Вилисовко јолыгарга атанды. Чопошто өткөн јуунда не болгонуң Петр угала, айтты:

— А сен не деп сананган, Анна, байлар ол ло тарый Совет јанга јөпсинерине икендинг бе? Советтер учун биске тың јуулажарга келижер, көөркий! Оны билип јўр, Анна...

Анна Тозыякова фронтто кожо јуулашкан нөкөрине Совет јанг учун јуулажарга мен бүгүн де болзо, белен деди. Оның керектерин, Чопоштогы ајалганы ончо јанынан шўўжеле, Петр айтты:

— Чын, Анна, сего Чопошко ойто барарга јарабас. Бийск бар. Анда Кызыл гвардияның отряды төзөлип јат...

Петрдың айтканына јөпсинеле, Анна Тозыякова Бийске келерде, оны баштапкы ротага кызылгвардеец эдип алдылар.

Россияда Октябрдагы революция јенгени Европада, Америкада, Японияда капиталисттерди тың чочыткан. Олор ол ло тарый империализмнинг бирлик кынжызы Россияда үзүлгенин ойто улаштырарга болуп, революцияның једимдерин јоголторго тың ченешкендер. «Олор

бистеги өрт оңон ары өңжип күйеле, олордын туразынын үстине тар-каарынан коркыдылар» — деп, В. И. Ленин айдып туратан. Өскө ороондор бойлорынын черүлерин Россия жаар ийеле, бистинг ороондо граждандский жуу баштагандар. Олор ичбойындагы контрреволюцияга жөмөлтө эткендер. Сибирьде Япониянын ла Антантанын болужы ажыра төзөлгөн есаул Семеновтын аңылу маньчжурский отряды Совет жанга анчада ла тыг жеткерлү болгон.

Сибирьдин Советтеринин Төс исполнительный комитетинин кычырузыла Семеновтын бандазыла тартыжарга Забайкалье жаар Алтайдын кызылгвардеецтеринин отрядтары база ийилген. 1918 жылда май айда Анна Тозыякова Кызыл гвардиянын Бийскте төзөлгөн отрядыла кожо Забайкалье жаар атанган. Оныла кожо Күнчыгыш жаар Чамалдан Мендиек Тихон, Оңдойдон Лиза Зятькова атана бердилер.

Бийсктен барган отрядты Иркутскта турган Баштапкы советский полкло коштылар. Андагы совет черүлердин текши командующийи Сергей Георгиевич Лазо болгон. Анна Лазонын жуучылдар алдына айткан куучындарын көп катап уккан. «Гражданский жуунунг ат-нерелү геройы Сергей Лазо улустын алдына куучын айдып билер кижиге болгон. Онын айтканы кажы ла кижиге жарт болуп туратанын» писатель Александр Фадеев темдектеген.

1918 жылда май айдынг учында Антантанын агенттери ле акгвардеецтер Чехословакиянын пленге кирген солдаттарынан ла офицерлеринен каан жангы тужында төзөлгөн корпусты Совет жанга удурлаштыра түйметкен. Олор Совет жангын тылында Антантанын мергендү ийдези боло бергендер. 8 июньда акгвардейский офицерлер Улалуда Совет жангы антарала, жангы бойынын колына алдылар.

Совет Забайкальени корулап турган кызылгвардеецтер эки фронт-тын ортодо боло бердилер. Бир жанынан — акчехтер ле акгвардеецтер, экинчи жанынан — Семеновтын бандазы. Кызылчерүчилер үч айдынг туркунына ат-нерелү жуулажып, акгвардеецтердинг ле акчехтердинг Сибирьдеги ле Ыраак Күнчыгыштагы черүлерине биригерге бербегендер. Слюдянка станциянын жанында болгон от-каларту жуу-согуштардын бирүзинде Тихон Филимонович Мендиек ле Лиза Зятькова өлгөндөр.

Забайкальедеги фронтто 1-кы Советский полкто Анна Тозыякова үч ай жуулашкан. Ле ол өйдө интервенттердинг ле акгвардеецтердинг жуулажар ийдези совет черүчилерденг тыг болгон. 1918 жылда август айдынг учында Устиги-Удинскти (эмди Улан-Удэ город) ле Читаны өштүлөр жуулап аларда, совет черүнин командованиези, башкараачы партийный ла советский ишчилер партизандардын тартыжузына көчөр деп жөп-төшкөн.

Анна Тозыякова Тетерин Степаннын отрядында болгон. Партизандардын разведчиктери болуп, Анна эки партизанла кожо жуучыл жаакру бүдүрүп жүреле, атаман Семеновтын контрразведказына туттурган. Нерчинсктеги атту-чуулу түрмеде отурарда, оны шылап, коркышту

кыйнагандар. «Мени түрмеге апарып жада, жолой соккондор, мастерскойдо, түрменин коридорында, тапчы кыпта сагыжым энделгенче токтогондор. Жүк ле экинчи күн тынданып, тыныжым кирерде, мени, жарым тынду кижини, түрмедеги больницага салгандар» — деп, Анна эске алынган.

«Онон мени жаргылагандар. Оны мен билбейдим. 23 мартта адып салар деген приговор жарладылар. Түрмеде узак отуруп, соктырып, кыйнадып, шыралап калган өлүмтик кижини өлөтөнүнөн коркыбай тургам. Революциянын улу кереги учун өлүп жадым деп сананып арткам. Онын учун приговор мени коркытпады.

Жүске шыдар арестанттарды, ончозын адар эдип жаргылаткан улусты вокзалга айдап келеле, поездде Шилка станцияга тартып келгендер. Бисти мында божодотон эмтир деп санандыс. Поездтен чыгарып, карачкы түнде вокзалдан айдап чыгардылар. Темир жолды кечерге једип келеристе, алдыста бир канча вагондор тарткан паровоз өдүп јатты. Бисти апараткан офицер «Тур!» деп јакару берерде, арестанттардын кемизи де «Ур-ра, нөкөрлөр!» деп тын кыйгырды. Оны уккан улус айдап барып јаткан солдаттарды јыга соккылайла, туш-башка жүгүрдилер».

Анна Тозыякова станциядан ыраак јок өскөн койу агаштын ортозына јажынала, таң алдында темирјолчылар јаткан јуртка келген. Анда эки айдын туркунына бир ишмекчинин билезинде јажынып јаткан. Онон ол Шилка станцияда јуртаган Анна Шупфер деген кижини деп справка јазадып алала, партизандарга јеткен. Партизандардын ол отряды 8-чи советский полкко кирген. Анна Тозыякова кызылдардын агитпоездиле жүрүп, станцияларда ла разъездтерде јуртаган улустын ортодо политический ле культурно-јартамалду иш өткүргөн.

1920 јылда Анна Васильевна Шупфер-Тозыякова Туулу Алтайга јанып келген. Ол ло тарый јангы жүрүм төзбөр ишке эрчимдү кириже берген. РКП(б)-нин Алтайдагы губкомы оны партиянын Туулу Алтайдагы уездине үй улустын ортодо иштеер бөлүктин заведующий эдип ийген. Мында иштеп тура Туулу Алтайдын үй улузынын баштапкы конференциясын өткүргөн.

1921 јылда Туулу Алтайда бандиттер база ла катап түймеендер көдүрерде А. В. Шупфер-Тозыякованы ЧОН-нын јуучылдарынын ортодо политический иш өткүрерине ийгендер. Оны 4-чи кавэскадроннын политрукы эдип көстөгөндөр.

Эскадрондо көп нургуны коммунисттер, азыйда кызылчерүчилер, партизандар, актарла јуулашкан улус болды. Андый да болзо, анчада ла јиит јуучылдар ортодо јартамал политический иш өткүрери керектү болгон. Политрук А. В. Тозыякова ол задачаны јенүлү бүдүрди. Эскадрон Туулу Алтайда арткан-калган көп бандаларды јуулап тоскырган. Анчада ла көп улусту Колесниковтын бандазын јуулап оодо согордо, отрядтын јуучылдары јалтанбазын көргүскендер. ЧОН-нын 4-чи кавдивизионнын политбөлүгине эскадроннон барган јетирүде айдылды:

«Баштапкы кавдивизион эки башка бөлинеле жуулашты. Оштунин черү-зи тыг удурлашкан да болзо, кызыл жуучылдар ат-нерелү жуулажып, Колесниковтын бандазын жуулап жоголтып салды.

1-кы КАВЭСКАДРОННЫҢ ПОЛИТРУГЫ А. ШУПФЕР

ЧОН-нын политругы Аркытка жетире жуулажып барган. Жүрүмин кыс-канбай жуулашкан учуралдар көп болды. Аркытта көп тоолу бандиттер капчал жерге киреле, бир де кижги жууктатпай, адыжып тургандар. Олор-ды жуулап алар арга жокко жуук. Ол тушта политрук бойы мылтык жокко бандиттерге барган. «Слер тегин жерге кан төкпөгөр. Слерди бис туй курчап алганыс, мынан чыгып барып болбозоор. Амырынча мылтык-бычагаарды табыштырала, Совет жанга киреер» деген. Баштап бандит-тер Аннаны тудала, күлип салгандар. Олор узак мойножып турала, учы-учында политруктын күлүзин чечеле, бис кирерге жөп дешкен. Ол туш-та тоолу ла бандиттер качкан, артканы ЧОН-нын отрядына мылтык-жепселин табыштырып, Совет жанга кирген. Ол керек учун эскадроннын политругы А. В. Шупфер-Тозыякованы облревком мөнгүн часла кай-ралдаган. ЧОН-нын командованиези онын минген адын, тудунган кол-мылтыгын сыйлаган. Кызыл Черүнинг ле ЧОН-нын отрядтары өмөлөжип, 1922 жылдын күзине жетире Туулу Алтайда бандаларды жуулап жоголтып салды.

Анна Васильевна Шупфер-Тозыякова баштап Москвада медицин-ский техникумда үренген. Онын сонгында Краснодарда журтхозяйствен-ный институтта агрономго үренди.

Уредүнинг кийнинде Туулу Алтайга янып келеле, баштап Жабаган-дагы жылкы өскүрер заводто, оног Улаган ла Турачак аймактарда иш-теген. 1937 жылда өбөгөни Күнчыгыш жаар иштеп барарда, Анна Влади-востокто «Заготзернонын» крайдагы конторазында иштеген.

Ол өйдө япон милитаристтер бажын көдүрүп, СССР-дин Ыраак Күнчыгыштагы гранын бузуп тургандар. Тозыякова Хасан көлдин янында япон самурайларла жуулашты. Ол жууда турушканы учун төштө та-гынар значокло кайралдалган.

Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында алтай албатынын жалтана-рын билбес кызы база ла фронтто немецкий фашистерле жуулажып тартышты. Медицинский службанын лейтенанты А. В. Шупфер-Тозыяко-ва фронтко барала, шыркалаткан совет жуучылдардын жүрүмин аргадап, «За боевые заслуги» ле өскө дө көп медальдарла кайралдаткан.

Жуунын кийнинде Туулу Алтайга янып келеле, Анна Васильевна школдордо, культуранын учреждениелеринде иштеген. Общественный иште эрчимдү турушкан, жашөскүрим ортодо военно-патриотический иш өткүрген. Персональный пенсионер болгон. Жажы жеделе жада каларда, онын сөөгин Чопош журтында Кадын суунын жарадында жууган.

ЈУУМНИНГ ЫРЫЗЫ

— Слер ырысту ба?

— Ырысту.

— Нениг учун?

— Онын шылтагы жаңыс эмес... Је кыскарта, чокумдап айдар болзо, баштапкызы, меге Ада-Төрөлимди анзыраган оштүлөрдөн корыыр тартыжуларда туружар жаан ырыс келишкени учун. Экинчизи, фронтто санинструктор болуп, шыркататкан жүстөр тоолу жуучыл нөкөрлөрүмди от-жалбыштын ортозынан чыгарып, болуш жетиргеним учун. Учинчизи, Улу жуунун учына жетире туружып, жегү алган кийинде, Алтайыма амыр-эзен жанып, албатынын су-кадыгын корыыр иште эмдиге жетире иштеп жүргеним учун.

Мындай куучын областной санэпидстанциянын инструкторы, Лениннин орденинин ле өскө дө көп жуучыл кайралдардын кавалери, коммунист Евгения Андреевна Карпунина болгон. Ада-Төрөл учун Улу жууда дезе бис экилебис 232-чи стрелковый дивизияда Воронеж городты корулаар ла жайымдаар тартыжуларда турушканыс.

1942 жылдын изү жайында тымык Дон суунун жарадында бистин иит жүрүмисте эн баштапкы от-калату жууларды эске алынганыс. Анда бистин көзиске көрүнгөн не-неме жүрүмисте эн баштапкызы болгон. Ол болот тамажыла кара жерди балбара базып, ман бажында отло, окло үрдүртип келип жаткан танктар; сыгырыжып, сыктажып турган октор ло осколкалар; күчүлдөшкөн-күзүрөшкөн снарядтар ла бомбалар, нөкөрининг шырказынан аккан кан, онын карара кадып калган эриндери, кайкаган бойынча токтоп калган көстөри; айландыра ла от, ыш, онту, сыгыт... Бу, чөрчөктөгү жыш-тамыдый, коркышту немелер — ончозы биске баштапкы тушташ.

Јук ле 18 жашту комсомолка Женя Карпунина (алдында «Ойротка» деген артельде көктөнөргө үренип турган кызычак) 712-чи стрелковый полкто санинструктор болгон. Бу полк 1942 жылда июль айдын баштапкы күндеринде Дон суунун ол жанында, Губарево деп журттын жанында жууга кирген. Шак ла мында — Доннын жарадында «Воронежти олјолоп аларга чурап келеткен оштүлөрдү 1942 жылда 3 июльде эн ле баштап 232-чи дивизия токтоткон» — деп, «Воронежское сражение» книганын 16-чы страницазында бичип салган.

Алдында фашисттер, кийинде Доннын суузы. Адыш-согуштын ортозында өлүм, шырка, онту, калак. Санинструкторлорго мындай аялгада бойы керегинде сананар бош ой жок болгон. Шыркататкан кызылчерүчилерди түргөн-түкей аргадаарга мендегилейт. Бир катап Женя Карпунина өлгөн улустын ортозынан јук ле тынду уулчакты таап алган, көбөркийдин эриндеринде эки-жаңыс кара кылга саал болгон. Көп кан јы-

лыйткан болгодый, јодозын ок оодо согуп салган. Тангышкакты салып јада, уулчактын онтузына чыдап болбой, Женя мекелешкен:

— Албадан, көөркий. База ла бир эмеш. Је бот, эмди бу јамынчы-палатканын үстине јадып ал, мен сени сүүртеп апарарым. Бис экү фрицтерден озо өлбөзис не, бис олорло јуулажарыс...

Анайып, көөркий арып-чылаганын да билбейтен. Кезикте кўнине 40—50 кижиге јетире аргадап, Доннын јарадына јетирип туратан. Ол фашисттердин колына кирбеген јаан эмес јер историяда «Губаревский плацдарм» деп адалып калды. Анда өлгөн кызылчерүчилерге учурлаган кереес памятник эмди Губарево јурттын јанында туру. Ол памятникте Туулу Алтайдын да көп улузынын ады-јолы бичилген.

Женянын кару најызы Чепканакова Лиза деп алтай кызычак анда баштапкы ла јууларда божогон. Ого Женя коркышту кородогон. Ол тушта кожо санинструктор болгон кыстардан эмди Маша Золотухина Шебалин аймакта Узнези јуртта, Серафима Щепкина Горно-Алтайск гордотто јуртап јадылар. Олор эмди карган јаанактар.

Евгения Андреевна Карпунина баштапкы катап база бу Дон суунын јаказында шыркалаткан. Госпитальдын кийинде ойто ло фронт, ойто ло шыра, кан, өлүм, оодылып-сайалган туралар, кардын үстинде кара столмодый печкелер, айландыра кижинин санаазы карыгар кандый да коркышту ээн, эрикчелдү јерлер... Орловско-Курская дуга, Сумы, Белая Церковь, Киев деген городтор; Днепр, Днестр деп суулар; Карпаттын кайыры кырлары; Румыния, Венгрия, Чехословакия деген ороондор... Мындый јерди јуулажып өдөргө төрт јылга шыдар ой керек болгон.

Фронтто јенил качан да болбой јат. Кажы ла јууны, кандый да учуралды эске алынганда — ончозы ла өлүмле, шыркала, шырала колбулу. Је бир катап 232-чи дивизия фашисттердин черүзин сүрүшкен аяс Днепрдин јарадына јаба једип барган. Ол тушта суунын ол јанында коруланып турган өштүлерди кайып көрөтөн кайучыл команда ийгендер. Ол талдама 17 јуучылдан турган командага санинструктор эдип, 19 јашту Евгения Карпунинаны аткаргандар. Кайучылдар јуучыл јакылтаны бүдүрип келгендер. Командование олордын экелген јетирүзин бийик баалап, өлгөндөрин де, тирүлерин де бийик кайралла темдектеген. Ол тоодо бистин Туулу Алтайыстын јалтанбас кызычагына, Евгения Андреевна Карпунинага, Лениннин ордени берилген.

ӨЛГӨНДӨРДИН ТООЗЫНДА

— Андый похорона деген коркышту ачу-коронду чаазынды мен төртөн үчинчи јыл башталып ла турарда алган эмейим. Эки оогош баламды көксиме јаба кармай тудуп алала, соок турамнын ичинде каракуй түн киргенче ыйлап отургам. Онон сагыш алынып, мындый јеткер эмдиги өйдө јангыс менде болуп турган эмес, кажы ла кижги калаксыгытта отуруп јатпай база, канайдар оны деп тын санангам. Је түнгей

ле уйуктап болбогом. Обөгөним өлүп калган. Ол эмди качан да эжик ачып кирбес, жанбас. Эки жаш балам азырайтан адазы жок өскүс артканы бу туру деп, бүдөр күүним жок болгон. Канча кижиге похоронанын кийинде катап ла письмо келип турганын эске алынып, бойымды тоқынадып, эки көзимниң жажын арчий тудуп, балдарымды сырма жуурканның алдына ороп алып жаткам — деп, Николай Дмитриевичтин үйи Устиния Григорьевна куучындайт.

Чындап та жуу-чак деген неме кандый коркышту. Бистин албаты Төрөл ороонын өштүлөрдүн олжозынан жайымдаар болуп, кандый чыгымды, кандый шыраны көрбөгөн деер. Же озор фронтто до, тылда да ат-нерелү солдаттар болгонынын шылтузында өштүлөрдү өлтүрө токтоп, Улу жөнүгө једип алганы ол ине. А бистин наҗыбыс Николай Дмитриевич Бурлев миллиондор тоолу солдаттардын бирүзи, улу жуунын от-калапту тартыжуларында жагыс катап өлөлө тирилген эмес. Же ол похорона бичик келген тужындагы керек Воронежте болгон.

Воронеж городты Н-чи стрелковый дивизия жарым жылдын туркунына өштүлөргө бербей тартышкан. Арт-учында городтын жүк ле күнчыгыш жаказында да козуланарга келишкен болзо, городты жайымдаар тартыжу төртөн эки жылдын калганчы күндеринде баштала берген.

Соок деген неме төртөн градуска јеткен. Ок-тарынын ыжына күн жарыгы көрүнбес кызыл туман турган. Шак ла бу күндөрдө үч станковый пулеметты, ол тоодо Бурлевын расчедын, Масловка журттын јанына жажыту апарып, узагына адыжар јер белетеп аларына приказ берилген. Экинчи коноктын таң алдында бистин артиллерия адып баштаган. Эки час болгон артподготовкага улаштыра бистин «катушалардын» сүүнчилү «кожоны» чөйилип, теҗеринин түбин отту снарядтар јара кескилеп барган. Бу өйдө кызыл ракеталар пехотаны атакага көдүргөн.

Алдынан бери тыңыдынып алган өштүнүн обороназын үзе согуп өдөргө сүрекей күч келишкен. Бу Масловка журтта коркышту колдомдош жуу болгон. Арт-учында өштүлөр танктарлу удурлаш-контратакага көдүрилген. Станковый пулеметчиктер өштүлөрдү өткүрбеске јана баспастаң ла јалтаныхы јогынан адыжын токтопгондор. Ле бу өйдө станкачтардын отурган позициязын немецтин танктары тепсел, өлгөн-тирүлерин окоптын ичине балбара базарга айланыжып тургандар...

Сержант Бурлев билинип ле келзе, јанында ак халатту, кеберкек чырайлу келин турганы көрүнгөн. Көргөн көзине бүтпей, кайда болгонын, не болгонын чек ондоп болбойт. Онон кыймыктанып ийеин дейле, өзөк-буурын өткүрө кадалган сыска чыдап болбой, ойто ло билинбей калган...

Атту-чуулу пулеметчик бойынын подразделениезине жарым жылдын бажында Курский дуга деп адалган јаан тартыжуда јеткен. Анда угар болзо, оны нөкөрлөри ол тушта өлгөн деп бодогон болуптыр. Ачу-корон сооктордо болгон јаан тартыжуда бистен сүрекей көп улус өлгөн. Кар-шуурганның алдынан казып, бир канчазын таппай да калганы

чын. Онын учун Бурлевты өлгөнгө бодоп, айлы-журтына, алган эжине похорона аткарылган. Андый да болзо, өлбөй тирилген жуучылга «За отвагу» деп баштапкы жуучыл медальды эмди тирүү бойына табыштырган. Обогонинин мындый салымдуу жүрүмү керегинде Устиния Григорьевна письмо ажыра угуп, бүдөр-бүтпей сүүнгөн.

Кажы ла жуучылдын алдынан бойынын өткөн жолы, жуучыл жүрүмү керегинде билер улус ас. Эмдиги карган жуучыл-ветерандар көпти билер де болзо, бойлоры керегинде куучындабайдылар. Бу да жуучыл керегинде билбес эдибис, карын, Горно-Алтайсктагы 1-кы номерлүү школ-интернаттын Кызыл ишчилери Туулу Алтайдан Н-чи стрелковый дивизияда жуулашкан улусту сурулап бедрегенинин шылтузында таныштыбыс.

...Николай Дмитриевич 1912 жылда Старобардинский райондо чыккан. Лебяжье журтта колхоз төзөлөр тужында ол эң баштапкы колхозко кирген улустын списогында төртинчи кижжи болгон. Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда ол билезиле Улаган журтта жаткан. Аймактын строительство бөлүгинде иштеп, колхозтор сайын атту жорыктап, жагыдан төзөлгөн журттарда жаан строительный иштер башкарган. Ажу тайганы атту ажып, Ада-Төрөлин корыырга Улаганнын уулдарыла кожо атанган.

1982 жылда жетен жашту Николай Дмитриевич үйи Устинияла экү Туулу Алтайдан барган ветерандарла кожо Воронеж городто өткүрилген туштажуга барып жүргөн. Бу туштажуда жуулган ветерандардын ортозынан амыр-эзен арткан алдындагы наыйларына жолыгып, кару карындаштар чылап кучактажып, окчошкондор. Антыгарлу наыйларына жолыкканына сүүнгилеп, ак чачту каргандар көстөринин жаштарын арчыгылайт. Жуулар өткөн журттарла жорыктап, анда жаткан албатынын күндүзинде болдылар. Ол ок ойдо көстөринин алдында өткөн өйлөр көлөткө чилеп элбегдежет. Жаш жүрүмү үзүлип, жажына арткан жуучыл нөкөрлөрүн эске алынгылайт...

Сумы городтон ары Украинанын телкем чөлдөрүн өткүрө, жаан сууларын кеңире, Карпаттын бийик тууларын ажыра, Чехословакиянын жерине жетире чөйлип барган от-калапту жууларда Николай Дмитриевич жуучыл частьтар ортодо жажытту пакеттер жетиретен сүреен каруулу командада болгон.

Фронтто тил алыжатан деп неменин учуры коркышту жаан. Жажытту жетирүни телефонло эмезе радиоло айдарга жарабас, өштү тургуза ла билип алар. Онын учун андый пакетти колдон колго жетиретен кижжи кандый да учуралдан жалтанбас, билгир, сүмелүү, бек чыдалду, анчада ла өлбөрдүн өлгөнчө өштүгө садынбас патриот болор учурлу. Шак андый бүдүмжини коммунист нөкөр Бурлевко эткен.

— Жажытту пакетти өйлүү ойинде жетиретен приказты бүдүрүп, кандый айалгага учурабадым деер — деп, Николай Дмитриевич ол өйлөрджи эске алынат. — Бир катап тунде танг атту эки кижжи барып жатканыс. Бир-бирүбис өлүп те калза, пакетти кыйалтазы жогынан жетирери учун,

жакылтага экиден-үчтен де барып туратаныс. Картада көргүзүлгөн жерге жедип барзабыс, анда КП — командный пункт жок. Кайда барган? Учуралган солдаттан сураар болзон — айтпас, та билбес. Фронттын чокым линиязы да билдирбес. Бир жерде кезек агаштын кырын төмөн барып жада, оштүлөрдүн автоматчиктерине учурап, арай ла болзо жыга аттырып саларга жастаганыс. Эртезинде агаш жаар калытканыс. Анда да нөкөримнинг адын шыркалап ийген. Онон, карын, артиллерист уулдар ажыра жаңы КП-ны таап, пакетти табыштыргам. «Передовойдо атту мантадып турар — жүүлө бердин бе?» — деп, полковник Сычев мени көмөлөгөн. Андый да болзо, пакетти өйлү ойинде жетиргеним учун мактаган эди — деп, Николай Дмитриевич куучынын онон ары уалатат.

Жахытту пакетле колбулу жеткерлү де, каткымчылу да учуралдар Николай Дмитриевичтин жүрүминде көп болгон. Бир катап Днестрдин суузын атту кечерге келишкен. Бу учуралда Улаганда иштеер тужында Башкөс лө Чолушманнын сууларын атла жүстүрүп, кечип турганы болуш болды. Пакеттү вещьмешокты жүктөнип алала, жаратты өрө жортуп, суунын арту-ашпак жерлерин талдап, адын жүстүргөн. Тал-ортозына жедип ле барарда, суу аттын байканын ажыра согуп ийген. Эмди кайра бурыларга жарабас — ичкери ле. Аттын тискинин тын тудуп, эки кулагына ла суу кирбезин деп чеберлейт. Анайып, Днестрдин жалбак суузын кечип, пакетти база ла тутагы жогынан жетирген.

Связьтин начальнигиле болгон база бир куучын карган жуучылдын санаазынан чыкпайт.

— Сен жакшынак кавалерист болгониңды билерим. Мотоциклле мантадып билерин бе?

— Билбезим — деген.

— Автомашинала?

— Жок.

— А самолетло?

— Жок.

— Сен кандый жаман курьер. Аттан өскө нени де башкарып билбес. Сен жахытту пакет жетиретен аңылу курьер ине. Приказты алган кийинде неле де болзо, барар учурлу. Билдин бе?

— Чып-чын! Билдим!

Онызы кокырлаганы болгодый. Онон коштойын отуруп, пакетти самолетло жетирерин жартап айдып берген. Анайып, ыраакта турган черүнинг командирине «Кукурузник» дежетен самолетло учарга келишкен. Ол до учуш чочыдулу айалгада өткөн. Немецтин мессерлери көрүп ийген. Ле летчик сүрекей тын таскадулу кижиге болгодый. Ол самоледын жабызадып ийеле, карагай агаш өскөн арканы кыйулап оролыжа берерде, түргөн учушту мессерлер жабызап болбой, бийикле учуп өдө бергендер. Анайып, бистин самоледыс оштүни төгүндөп ийеле, жедер жерге жеткер жогынан жедип барган...

Ада-Төрөл учун Улу жууны божодып, Николай Дмитриевич ойто

Төрөл Алтайына, бала-барказына бурылып жанган. Көксуудагы ла Абайдагы совхозтордо управляющий болуп бирме жылды ажыра иштеген. Онон, су-кадыгы уядап пенсияга да чыккан кийинде, бирме жылга шыдарлай общественный иштерде көп иштеген. Ол тоодо көп жылдардын туркунына саду ишчилеринин албаты шинжүзүн башкарган. Жууда алган кайралдарына үзеери В. И. Лениннин чыкканынан ала жүс жылдыгына учурлай «За доблестный труд» медальла кайралдаткан.

...Школа-интернаттын жаан залында жык толо үренчиктер ле үредүчилер. Төрдө — жуунун ветерандары, Н-чи стрелковый дивизиянын жуучылдары. Улу Ленүнн күнине учурлалган торжественный жуун болгон. Мында школдын «Поиск-232» деген группазы бойынын бүдүрген ижи керегинде отчет эткен. Концерт болгон. Бу жуунга келген партиянын ла комсомолдын, жуунун ла иштин ветерандарынын областной Совединин президиумынын председатели Василий Иванович Плетнев уткуулду куучын айдып, школдын военно-патриотический ле интернациональный таскаду аайынча ижин мактаган. Бу ишке жакшынак болужын жетирип турган ветерандарды, ол тоодо Николай Дмитриевич Бурлевты областной Советтин Күндүлү грамотазыла кайралдаган.

Нак биледе жадып, жуу тужында өбөгөнине похорона алып, ыйлап-сыктап жүрүп эки балазын чыдаткан эмегени Устинья Григорьевна ла Николай Дмитриевич Бурлевтор былтыр күскиде Алтын тойын өткүргендер. Каргандар өлбөгөннүн өчине эмди де омок-сергек жүрүп жадылар. Бу көдүринилү жуунда олор экүни бастыра зал бут бажында туруп, изү колчабыжула уткыган.

Эжер Яимов

ШЫРКАЛАР СЫСТАЖЫП ТА ТУРЗА...

Оору улустын эн ле тал-табышту, ойын-коkyрлу палатазы он алтынчы палата.

— База ла бир процедура артты. Бу процедуралардан торт ло теликтү жер артпай барды — деп, Андрей Павлович Пешков жалмажын тудунганча, палатага кирип келди.

Андрей Павлович Пешков черүге 1939 жылда төрөл Ойрот-Турадан атанган. Москванын жанындагы жаан жуу-согушта турушкан. Калининский областъта Балагой, Торжок, Торопей, Калинин городторды жаан жуу-согуштарла өткөн. Холм деп городто уур шыркататкан. Ол экинчи Прибалтийский фронтко кирип турган частта жуулажып, бастыра алты каптап шыркататкан. Жалтанбазы, тынын кысканбай тартышканы учун Кызыл Чолмон орденле, алты медальла кайралдаткан.

1944 жылда ол төрөл городына шыркалу жанган. Онон 25 жылдын тур-

кунына үзүк жогынан темир согор ус болуп иштеген. Онын колындагы темир белегирдий ээлгир, корголжындый жымжак. Ол жетен жашка шыдарлай да берген болзо, ойын-коқыры жогынан жүрбес кижин...

— Эй, уулдар, фронтовой табышкак табаар! Тапкан кижиге энирдеги курсагымды берип жадым: «Он эки башту, жирме эки бутту, жирме үч колду, жирме үч көстү, токтомыр жок жүректү, тоозы жок темирлү. Ол кандый тынду? — деп, Александр Егорович Казанцев күлүмзиренип, палатага кирди. Ол будына протез кийбес, тизезинин үстинен жок будынын ордына бойы эткен жеңилчек агаш казык бутты сүрекей түрген жаба танып, тайак та тайанбай, аксагдабай да түп-түс база берер. Онын палатадагы чоло ады «поэт», же ол чын ла поэт. Онын үлгерлери жарлалбаган да болзо, ол үлгерлер чүмдебей отурбас кижин. «Мен үлгерлерди бойыма ла бичип жадым. Оныла мен жүрегимниң бууканын чечедим» — деп, ол айтат. Бут бажына туруп, чырайын соодып эмезе эрү күлүмзиренип, жаңы чүмдеген үлгерин колдорула имдеп туруп, туктурулыш жогынан айдар. Жуучылга Твардовскийдин «Василий Теркин» деп тууызы сүрекей ле жараган болгодый — ол оны бажынан ала учына жетире алатыш жогынан айдып, үренип алган. А кандый ус, кандый жакшы кычырар! Улус өскө палаталардан уарга келгилеер.

Ол жууга калапту 1942 жылда атанган. Баштап Түндүк-Күнбадыш фронтто, Старые Руссы деп жерде жаан жуу-согушта турушкан. Онон оморды Түндүк Кавказтагы фронтко ийгендер. Мында Крымский деп станциянын жанында ол уур шыркалаткан. Онон жаңып келеле, 20 жылга шыдар кинемеханик болуп иштеген. Эмди ол темир-бетонноң эдимдер эдер заводто иштейт. Ол — заводто эң тоомжылу улустын бирүзи. Жуудан ол эки Кызыл Чолмон орден ле төрт жуучыл медальду жанган.

Улус табышкакты таап болбой, мокооп турдылар.

— Јербака болор бо?

— Он эки башту јербаканы кайдан көрдин?

— Бу, байла жаңы эдилген робот.

— Американын бисти коркыдатан термоядерный ракетазы болор бо?

— Јок. Таппадаар, уулдар, таппадаар! Уйан эмтиреер! Ол бистин палата ине!

— Палата? Палата канайып 12 башту, буттарлу, колдорлу болот?

— Палатада бис он эки кижин. Алексей ле менде бут јок, Јорпондо бир кол јок, Григорьевичте сыңар көс јок. Бот, онын учун бис 12 башту, жирме эки бутту, жирме үч колду ла жирме үч көстү болгоныс ол... А бистин темирлеристе чын ла тоо јок. Ордендеристи, медальдарысты ончозын тагынып ийзекис, төштөристе теликтү јер артпас! А эдиканыстагы жүзүн-башка осколкалар кайда?..

— Ха-ха-ха... палатадагы улус јир каткыга кире бердилер.

— Михаил Егорович, бу табышкакты сананып табарга көп ой өткүрдөөр бе?

Бу ла ӱйдӱ коштой палатадан кеберкек чырайлу, эттӱ-канду јиит келин кире конды:

— Слер оору улус па, айла араланып турганыгар ба?! Бу кандый каткы, кандый тал-табыш?!

— Акыр, акыр, балам, сен не кородоп турун? Кӱп кородозон, тӱрген карып каларын. А сендий кеберкек киж, ас ла салза, 60 јашка јетире карыбай, куулбай јӱрер учурлу. А биске кокыр, каткы ӱлӱмди, фашист-ӱлӱмчиларды јенерге болушкан, а эмди дезе шыркалардын сызын, оору-јоболды јенип чыгар арга берет. Слерлер мындый јараш, ырысту, сӱӱнчилӱ јӱрзин деп, бис улу јенӱ тутканыс. Онын учун Улу јуунын кенектерин јаман кӱрбӱй, ологорго кыйгастанбай јӱр — кинчек болор, балам — деп, палатадагы улустын јажыла јааны, сегизин јашту сырсақ бӱдӱмдӱ Иван Васильевич Загребов келинекке араайын јартады. Онызы кызарып, быландап, айдар сӱс таппай турала, тескерлеп, палатадан чыкты.

— Канайдар оморды, курсактан аштабаган, кийимнен тутабан, кыйын-шыра кӱрбӱгӱн улусты — деп, карган ӱрӱкӱн терен чырыштарлу, кызара берген чырайын сыймай согуп айтты. — Мен эмди очереде јогынан аш-курсак, керектӱ товарлар садып аларынан кемзинип, чынын айтса, јалтанып, очередеке ле туруп алдым. Бир катап мен алама садып аларга баргам. Оны да бойыма эмес, уулымнын уулына — кичинек Сережага. Очереде јаан болордо, јангымды тузаланып ийеин деп, бичигимди чыгарып, садучы јаар болдым.

— Слер кайдӱбӱн, кайдӱбӱн! Кайра болыгар, бу уйалбас кайткан улус, очереде јокко албаданар!

— Мен јуунын кенеги, документим бу...

— Јӱзӱн-башка документтӱ немелер кӱптӱгӱн! А бис улус эмес пе! Бис иштебегенибис пе? — кабагын јемире кӱргӱн, эттӱ-канду тес-тек келин кородоп кыйгырганча меге калып келген. Мен јӱмӱлтӱ сурап, айдар сӱс таппай, турган улуска кӱргӱм. Је кӱп јиит улус менин кӱзимнен кӱстӱрин јажырып, туура кӱргӱндӱр. Мен нени де айдып болбой, јаана баскам. Уур контузиянын кийнинде тӱрген куучындап болбос, туктурулчан болуп калган инем. Мен сӱрекей карангуй кӱӱн-санаалу јангам. Агын айдадым — нӱкӱрлӱримде кожо ары ла јуунын јалангын-да не артпагам деп карыгып санангам. Карын балам, Сережа, шанжаганча јӱгӱрип келип, мойнымнан кабыра кучактап, окшой берген. Бӱ-дереер бе? — меге тоолонып агып турган кӱстин јажын уулымнан јажыарга сӱрекей кӱч болгон... Мен тӱрт јашту уулыма јӱрегимнин кородоп ачынганын, кӱӱнимнин комыдаганын сӱс јогынан айдып, оны бойыма јаба кучактап, ӱкпӱргӱним ӱчкӱнчӱ узак отургам.

Онон ондонып, карык санааларды тӱрген сееп, алдымда тын каткырып, болчондоп јӱгӱрип турган уулымнын кийинен сӱӱнип талтаңдаткам. Кӱрзӱӱр дӱ, бала кижини кандый тын сӱӱндирип јат. Карык санаалар кайылган — мен бойымнын ырыстуумды ондогом. Бис ка-

нысты тегин төкпөгөнис. Оңдо, канду жуунын јеринде, сөөгин салган нөкөрлөрис тынын тегин бербегендер. Бу јакшынак јадын-јүрүм, 39 жылдын туркунына амыр-энчү јадын, аяс тенгери — озор ончозы бистин, совет улустын јенил эмес тартыжуда туткан јаан јенүбистин шылтузы.

Иван Васильевич Загребов артиллерист болгон. Ол Воронежти јайымдап, историяга кирген Курский жуу-согушта турушкан. Онон Чехословакиянын, Польшанын, Германиянын јерлериле жуулажып өдүп, Берлинге јеткен. Ол жуучыл алты медальду јанган.

Чекураков Јорпон Ыпырович Венгрияны, Чехословакияны, Австрияны јайымдаар канду жууларда турушкан. Австриянын төс городынын, Венанын, јанында уур шыркалаткан.

Филатов Алексей Иванович финский жууда турушкан. Онон фашистский олјочыларла жуу божогончо тартышкан.

Лейтенант Яков Григорьевич Попов — империалистический Японияла жуулашкан жуунын туружаачызы. Жуудагы болгон учуралдарды куучындаганда, угарга сүрекей јилбилү.

Кезикте тал-табышту кокырлардын кийнинде алдындагы жуучылдар јадын-јүрүм керегинде араайынан куучындажа бергилеер. Озордын амадузы јангыс — жуу-чак јердин үстинде база катап болбозы, амыр-энчү, аяс тенгери.

Мындый кандый да уур-күчтерде јана баспаган, сыныкпаган, кунукпаган улусты кандый да өштүге јенерге күч. Озор јендиртпеген, јендиртпес. Озордын јана болбос күүн-табы, сергелег сыны, омок жүректери шыркалардын сызын јылытат, оору-јоболды јенерге болужат. Областной больницынын пульмонологический бөлүгинде он алтынчы палата бар. Онын эжигине «Ада-Төрөл учун Улу жуунын туружаачыларынын палатазы» деп бичип койгон. Мында чын ла кунугып билбес жүректү, јана болбос күүн-тапту жуучылдар бойларынын сукадыгын орныктырадылар.

БИСТИҢ ЮБИЛЯРЛАРЫС

Күүгей Төлөсов

БААТЫРЛАРДЫҢ САЛЫМЫ

Бичиичи И. В. Шодоевтин 70 жазына учурлай

Кой кечкен суу дейле, бөрү ичкенин кем көргөн? Айдарда, албатыга жаңыс ла кеелү-сүрлү жараш кийим-кеп ле тамзыкту јакшы аш-курсак керек эмес эмтир, а атту-чуулу баатырлар керегинде јакшынак чөрчөктөр база керек болгон.

Бис јуунын-чактын өйлөринде школго баштап ла барып турарыста, «Алтай баатырлардын» баштапкы, экинчи томын кычырып туратаныс. Ол тужында кижии көзи јараш Көзүйкенин өлгөнине кородоп эмезе Алтай-Буучай баатырдын тирилип келгенине сүүнип, көс јумбай көп-көп тундерди өткүретен эди. Керосин-лампа јок өйлөрдө, темир печкенин оозын ачып алып, јалбырап јаткан јарчаанын јаркынына баатырлардын јүрүмин кычырып, кижинин тыныжы көксине бадышпай баратан эмес беи. Је соондо јаандап келип, ол немелер ончозы чөрчөк деп ондоп, јаш туштагы јараш көрүлгерге-илбүлерге жаңыс ла араай күлүмзиренип јүрерин. Анайда «јакшы болзын, јараш чөрчөктөрим» деп јүргенчеес, бу 1958—1959 јылдардын ичинде Иван Васильевич Шодоев деп кижии биске Ирбизек деп коркышту бөкө баатыр укту күрешчи керегинде повесть бичип сыйлаган. Бу повестьтин

кире сөзінде автор мынайда јартаган эди: «Он тогузынчы јўсјылдыктын баштапкы он јылдары киреде Кан-Јабаган ичинде јуртаган Ирбизек деп бөкө керегинде айдылат. Ирбизектин адазы кыпчак сөөктү Чийне деп кижі болгон. Ирбизектин уулынын ады Селбик. Селбик Сайму деп уулду ла Содоки ла Јаман деп эки кысту болгон дежет. Содокы Јабаганның совхозында јылкычы болгон эмтир. Чеденнинг ичине өлүп калган сарбааны ол јангыскан көдүрип, чеденнен ажыра таштап ийген учурал бергинде ле кандый ла эмдик малды јангыскан тудала, ээртеп минип алатаны керегинде куучындарды мен 1960 јылда Јабаганның улузынан уккам. Саймуның јаан уулы, Јымжай, Јабаган-Бажында совхозтын торбокторын кабырып туратан. Кичинек уулы, Јынгыспай, Экинурда колхозто койчы болуп иштеп турарда, мен ого јолыккам.

Ада-өбөкөннің историязында болгон ат-нерелү керектерди канча кирези билгенисле ончозын чынынча мөңкүликтеп бичип койзоос, ол келер үйеге бөдүрген агару керегис болор деп бодойдым».

Бис шак бу кире сөсти кычырала, чын болгон кижинин јүрүмиле баштапкы ла катап танышкан эдис. А чын болгон керекти искусствонын бийик тепкижине чыгарарга бичиичиге јаан јайалта ла бек ийдечак керегин, байла, бистинг кажыбыс ла оңдоп отурган болор.

Бу бичик јангы ла чыга берген тужында болгон бир учурал керегинде айдар күүним бар. Мен ол тужында радиокомитетте иштеп тургам. Кажы ла өткөн недеде кандый берилте, кандый солун табыштар, кемдийи канайда өткөни керегинде бастыра ишчилер јуулып алып шўжетенис. Чичинов Валерий коркышту эптү ле кайкамчылу этире солунтабыш бичиген дешти. Акыр, бу не керегинде болотон деп јартына чыгып, угар болзо, Иван Васильевичтин «Ирбизек» деп повези керегинде болуптыр. Бу мыны кижиденг башка этире канайда бичиген деп кычырып көрөр болзо, Валерий оны бичиктен ле көчүрип бичип салган эмтир. Ол мындый болгон: «Јер-Боочыны өрө үч айылдаш — Шаты, Јалбак ла Белек эзчий-деечий јорткылап отурдылар. Олор көргөжин, удаган јокто ло олордон озо база бир атту кижі боочыны өрө јаш карда јорто бертир. Анаң барып јаткылагажын, байагы аттын изи јоголып, јойу кижі јүре берген эмтир.

— А бу кижинин ады кайда баады? — деп, олор бой-бойлорынан суражып, алаң кайкап боочыга чыгып келдилер. — Акыр, уулдар, атты јүктенип алган, јабатып јүрген айу болбозын, ајыктанаар, ајыктанаар... Ба-таа, бу тен куулгазын болбой бу. Мынан ойто јүрееректер бе? — деп, бой-бойы дөөн алаатый берген көрүштилер.

Анаң олор боочы төмөн тўжўп брааткажын, ойто јангыс аттын изи јадар. Анайда саат-маат болбой јүрўп, ол аттын изи өзөктөги бир айылдың чакызына келген турды. Олор айылга кирзе, Ирбизек отурды.

— А бу сен адынды јүктенип, кижини не коркыдып туруң, Ирбизек? — деп, олор ўн алыжып сурадылар.

— А бу бир сарбаа арый берерде, ого болужып турбай база — деп, Ирбизек күлүмзиренип, каруун берди...»

Шак ла мынын ла кийининг Иван Васильевич Шодоевтинг кажы ла бичиген произведениезин жаан да улус, јаш та бала-барка жаан суруда бедреп, коркышту јилбиркеп кычыргылайт. Онын кийинде, 1967 јылда, онын «Кызаланду јылдар» деп романы кепке базылып чыкты. Бу ок роман 1973 јылда экинчи катап, а быјылгызыла үчинчи катап кепке базылды. Бу коомой бо? Јок. Айдарда, автордын чүмдеп-јурап бичигени албатыга јараган. А ненинг учун јараган деген суракка бис бир кичинек јартамал ла романнан бир канча темдектер алып көрөли. Иван Васильевичтин јартамалыла болзо, алтай албаты бойынын историясында болгон ат-нерелү керектерди ундыбай, үйеден үйеге улалтып, бойынын бичилбеген бичигинде алып јүрген. Темдектезе, он сегизинчи чактардын ортозы киреде Кан-Чарас ичинде Бүдүки, Тузагаш, Карчага, Түүкей, Чече ле өскө дө атту-чуулу бөкө баатырлар, аткыр солоондор, чыйрак ла капшуун кезерлер болгон. Олор өскө јерлерден келип, табару эдип, улусты кырып, тоноп ло олјолоп турган өштүлерге көп катап удурлажып, төрөл јери ле албатызы учун ат-нерелү јуулашканы керегинде көп-көп улус эмди де оморкоп куучындайдылар. Керек дезе бу мындый кыйын-шыранын ойинде келин-кечин де бойларынын омогын, јалтанбазын көргүскендерин бис бу романнын кажы ла страницаларынан көрөдис. Темдектезе, романнын «Сөөктү тайга» деген бөлүгинде Шутур деген кыс Алтай-Токус деген јалтанбас јуучылды кара казактар кыйнап өлтүргенин көрөлө, ол мынайда айдып, каргап јат: «Ой-ой-оой! Агаш-ташту Алтай! Ак-јарыкта бис, алтай албаты, кандый кинчек эткенис? Ненинг учун бис олјонын базынчыгында, ненинг учун јаантайын шырада, кыйында ла өлүмде? Ой! Алтай-кудай, биске мындый кыйнатырып өлөр салымды не берген? Айлу-күндү тенгери! Ургүлјиге сеге мўргийин, кинчеги ажынган кара казактарды от-јалкыныгла өртөзөң, менин чанкыр тенгерим!..»

Шутур мынайда айдып, учы-учында каргыш кожон кожондоп јат.

Јайналганду кожоғым
Јайлугушка угулгай,
Јаман кыдат черүзи
Јар бажына кырылгай.

Кају јердин өлбөгин
Кара малым отозын,
Кара кыдат черүзин
Кара кускун чоказын.

Сары-кобы өлбөгин
Сары малым отозын,
Сагыжы јаман черүни
Сары кускун чоказын...

Бу кожоннын кийинде Шутур деген кысты кара казактар узун шерде агаштын жоон учын јерге чала кыйа кадайла, кунчыгыш јаар ба- каналап коддурген учкур бажына кептей сайып койгон. Онын таналарла чумдеп оргон кызыл-күрен торко чачакту шанкызы каландап, эзин- салкынга араай жайканып турганын автор кижинин көзине көрүне бер- гедий ле куйка-бажы јимирей бергедий этире бичийт. Оштү мындый кыйнашту өлтүришле алтай албатыны мокодор, кезедер, сүрдедер, колго түжүрер амадулу болгоны јарт. Је алтай албаты оштунин алды- на чоғодоп качан да јалынбаган, јалынбас та.

Эне-Алтайы ла албатызы учун ат-нерелү јуулажып, јер јастанып јыгылган уулдардын ла кыстардын ады-чуузы албатыда ундылбай, үйе- ден үйеге улалар, үргүлјиге тирү јүрери керегинде бичиичи эмдиги өзүп јаткан јаш үйеге кычыру кептү бичийт.

Онын да учун бу роман учинчи катап кепке базылып чыкканы бу. Төрөлiske ле албатыска келген кату өйлөрдө бойлорынын тынын кыскабаган калапту бүткен ада-өбөкөлөрстин јүрүм-салымын ондоп, олардын эткен керектерине тем болорго бистин кажыбыс ла албада- нары јолду. Мыны ончозын алаканда немедий јап-јарт этире чумдеген бичиичи Иван Васильевич Шодоевке бойыстын алкыш-бийанду сөзисти кемибис ле айдар аргалу.

...Бу өрөги айдылганы бичиичинин произведениелери керегинде тоолу ла сөс болор. Иван Васильевичтин су-алтай тили, озогы сөстөр- дин билдирер-билдирбес күрмөлгелери керегинде элбеде јартамал эдерге аңылу специалист керек. Ол андый јаан јартамалду иш јада- тура бұдер деп иженер керек.

Бичиичини јангыс ла онын произведениелери ажыра ондоорго арай ла толо-бүткүл эмес болор. Ол кайда өскөн-чыккан, нени иштеп јүргөн? Шак бу бого каруун берерге бичиичинин јүрүминде болгон бир канча темдектү өйлөрин эске алып ийзе эптү болор эмес пе.

...Иван Васильевич Шодоев быјыл јетен јашту болды. Јетен јылдын туркунына бу кара бажы буурайып калган өрөкөн кандый јолдор өт- пөди, кандый неме көрбөди эмеш. Кижии јүрүминде тайкылып јыгылар да, ойто тайанып турар да болуп бүткен ине. «Јуунын-чактын өйлөрин- де мен көп-көп јакшынак нөкөрлөримди де јылыйткам, бойым да ош- тунин огынаг канча-канча катап канла јунулгам. Кезик осколкалар эм- ди де эди-канымды өйкөп, эгеп, јут-јулакай күндерде амыр бербейт» — деп куучындайт.

Иван Васильевичте јуунын ла иштин үч ордени, он эки медали, көп тоолу күндүлү грамоталар бар.

Јуунын кийинде И. В. Шодоев көп јылдарга улай советско-пар- тийный иштерде эрчимдү турушкан. Ол көп јылдардын туркунына «Алтайдын чолмоны» газеттин редакторы, облисполкомнын предсе- дателинин заместители, РСФСР-дин бичиичилеринин Туулу Алтайда- ги биригүзинин каруулу качызы болуп иштеген.

Иван Васильевич 1981 жылда «Өлүмди жеңип» деп повесть кепке бачыгарган. Бу бичиктин төс геройы Ирбисевтин жалтанбас жүрүми, Төрөлине ле албатызына келген калжу өштүле кызыл канын төгүп, калапту тартыжуларда жана баспай жеңү алган жалтанбас геройды көргүзөт. Кычыраачы алдында «Ирбизек» деп повестти кычырып, эмди бу «Өлүмди жеңип» деген бичиктин төс геройынын ортодо кандый да колбу бачын сезип ийген болор. Алдында Ирбизек деп бөкө баатыр кептү кижиге болгон болзо, а эмди ол бу от-калапту жуу-согушта база ол ок Ирбизектий Ирбисев деп атту-жолду неден де жалтанбас жуучыл-геройдын уур-күч ле кижиге күйүнгедий жайалта-салымын автор жаркынду страницаларында журайт.

...Иван Васильевич Шодоев пенсияга чыкканынан бери анча-мынча ой өдө берди. Амыралтага чыккам дейле, ол айлына отурбас кижиге. Кажы бир өйлөрдө Иван Васильевичти угар болзон, туку Барнаулда, Томскто, Кан-Оозында дежер. Ле көп лө жарымы өйлөрдиге Иван Васильевич Тугайдагы садында өткүрип жат. «Эски шыркаларым бу жүт-жулакайдын алдына сыстакып та жат» деп жүргенде, ол жаантайын кычырган жерге келип, балдардын, жашөскүримнин алдына бойынын жүрген жүрүмин, албатызына ла Ада-Төрөлине эткен ижиге керегинде жаантайын куучындап жүрет. Иван Васильевичтин баскан базыды эмди де быжу, эдетен иштерим эмди де көп деп, жаантайын жол-жорыкта, творческий бедре-ниште ле ак чаазынды алдына салып, ой, жүрүм, албаты-жоннын да, Ада-Төрөлинин де эмезе акту бойынын да салымы керегинде учыкыйузы билдирбес айладу сагышта.

...Өйлөр өдөр жангу, а кижиге десе — карыыр. Ле андый да болзо, кажы ла ой бойынын аңылу темдегин артыргызат, а кижиге десе — жүрүмунин аңылузын, башказын. А Иван Васильевич Шодоевтин өткөн жолун ла бүдүрген ижин көрүп, бистинг кажыбыс ла шак мынайда сананып та калар эмезе айдып та жүрер аргалу: «Кара бажы кажайа берген шак бу бичиичи алтай баатырлардын жүрүмин бойынын жакшынак бичиктери ажыра ойгозо-тиргизе журап көргүскени учун, ол бойына да албаты ортозына жакын-чакка артатан алтай баатырлардын салымын алынганы жарт».

ЈУРҮМНИНГ АЖУЗЫНДА

Бежен жылдардын башталганында крайдын бичиичилеринин јуунында Александр Демченко мынайда айткан:

— Менин учуп чыгар јерим — эмдиги ой!

Бичиичи-коммунист бойынын сөзине чындык болуп арткан. 1952 жылда онын повестьтеринин ле куучындарынын «Шаргайта» деп јуунтызы чыккан. Јуунтыга ат берген повесть

бойынын кееркемјик ле идейный учуры јанынан бийик кеминде бичилген. Анда Туулу Алтайда койдын јангы угын өскүрип турган койчылардын јадын-јүрүми ле ижи-тожы көргүзилген. Колхозтын карган койчылары Санаш Ялатовтын ла Борлой Ачубаевтин, олордын балдары Майнанын ла Мураттын ат-нерелү ижи керегинде куучындап, автор кижии ар-бүткенди бактыарга амадаганын көргүзет.

Александр Демченко — бистинг областыта алтай теманы ончо јанынан көдүрип турган бичиичилердин бирүзи. Бүгүн онын чүмдемелдеринин геройлары ого быйанду сөзин айдышкан болзо, ол сөстөрдин көп нургунын алтайлап айдар эди.

Орус бичиичилердин национальный литературада ижи — ол бистинг совет јадын-јүрүмде чек јангы керек. Јиит литературалардын түргендей өзүминде төс учурлу керек — бой-бойына јетиришкен камаан.

Өрө айдылганы Туулу Алтайда орустап бичип турган бастыра бичиичилерге келижип јат. Орус бичиичилер Туулу Алтайга ајаруны алдынан бери эткен. Онызын анчада ла атту-чуулу орус бичиичи Вячеслав Шишковтын творчествозы керелейт. Ол алтай материалга тайанып, бойынын «Чуйда болгон керектерин» бичиген.

Анайып, орус литература карындаштык литературалардын төзөлөрине ле идейно-эстетический өзүмине јаан камаанын јетирген.

Туулу Алтайдын историязына бойынын ады-жолун Александр Демченко бичиген. Онын «Чуйдын тагдактары» деп романы Октябрьдин кийинде алтайлардын жадын-жүрүминде болгон кубулталар керегинде көдүригилү куучындап берет. Бу романда качан да базынчыкта жаткан алтайлардын творческий ижи чечектеп өскөнин, оlorдын орус улуска карындаштык өмө-жөмөлик ижин, наылыгын, жайымдалган үй кижинин жаражын көргүскени анчада ла баалу. Романнын төс геройы Гульзах ачу-коронды көп көрүп, иште ле акту жүрүмде жаңы ырыс табат.

Романда жаан ажару совет жаңнын жылдарынын туркунына өзүп чыдаган ла партияга таскаткан жаңы алтай жашөскүримге эдилген.

Романды пресса жылу уткыган. Темдектезе, «Комсомольская правда» газет ол керегинде кааннын Россиязынын алдында жака жерлеринде журтаган улустын жадын-жүрүмин чындык ла терең ондогонду көргүскен социалистический реализмнин чүмдемели деп бичиген.

Бичиичи «Жүрүмнин ажызында» деп романында бойынын төс тематиказына чындык артат. Жүрүмнин ажызы — ол үргүлжик амаду. Бу чүмдемелдин төс шүүлтезин шак анайда ондоор керек. «Горный большевик» деп колхозтын жүрүмин көргүзип тура, бичиичи журт хозяйствоны партиянын башкаларынын сурагын тургузат.

А. Демченко бойынын чүмдемелдеринде улайын журт хозяйствонын сурактарын көдүрет. «Чындык сүүш керегинде повесть» деп романнын төс геройы — агроном үй кижы Марина Иноземцева. Уур-күч ченелтелү жылдарда ол партизан болгон, амыр-энчү өйлөрдө дезе онын жүрүминин төс учуры совхозтын салымы, улустын жадын-жүрүмин жарандылары боло берген.

А. Демченконын очерктерден, куучындардан, жаан эмес повестьтерден турган бичиктери ээчий-деечий чыгат. Оlor: «Менин амадуумнын улузы», «Туулардагы туштажу» ла өскөлөри де. Оlorдын төс геройы — ишке, эл-жоннын керегине беринген, керсү ле ак-чек жүректү кижы.

Москвада «Современник» издательство кепке баскан куучындардын ла очерктердин «Кеп-куучындардын жери» деп бичиги «Чуйдын жолы» деп очеркле ачылат. Бу бичигинде автор Туулу Алтайдын өткөн, тургуза ла келер өйи керегинде куучын өткүрет.

Жуунын өйинде Александр Михайлович Демченко парашютный черүлердин десантныгы болгон. Онын сонгында — ол крайдын «Алтайская правда» газединин бистин область аайынча корреспонденти. Ол, журналист кижы, Туулу Алтайдын ончо хозяйстволорында болгон. Улус ла оlorдын ижи керегинде ол периодический печатка ла областын радиозына үч жүс очерк, Петр Суховтын кызылгвардейский отрядынын ат-нерелү жуучыл жолы керегинде «Настенька», Туулу Алтайда эн баштапкы Чолушманнын «Жайым иш» деп коммуназын кулактардын бандалары оодо сокконы керегинде «Жасты чеберлегер» деп эки радиопьеса бичиген.

Бистин область ноокылу эчкилерле алдынан бери макталып келген. Шак мында бойынын ойинде эчки өскүрери аайынча Бастырасоюзный жуун өткөни тегиндү эмес. Александр Демченко очерктеринин бирүзинде бойун бу керекке учурлаган улус керегинде куучындайт. Он беш жылдын туркунына ноокылу жаңы ук эчкилерди өскүрери жанынан иштеген койчылар Мамый ла Союн Курдяповтор, ученый Лидия Владиславовна Окулич-Казарина керегинде ол көдүрингилү бичийт.

«Кеп-куучындардын жери» деп бичиктеги «Ак-Талдын ээзи» деп документ кептү куучын сүреен жылбилү. Анда жаңыс та аксагалдарды эмес, же бастыра журтты кайкадып, журт советтин председатели боло берген казах кыс керегинде айдылат.

Бичикке кемиле жаан эмес, же курч сюжеттү куучындар ла очерктер кирген. Олор байлык ла сүрлү тилле бичилген.

Тургуза өйдө крайдын бичиктер чыгарар издательствозында ак-жарыкка чыгарарына онын совет кайучылдар керегинде «Көрүнбес фронттын жуучылы» деп бичиги белетелип жат. Александр Михайлович «Деремнедеги керектер» деп жаңы романын учына жетире бичип барадыры. Ол «Совет бичиичи» деп издательстводо кепке базылат.

«Оок суучактардын канайда бүткенин слерге көрөргө келишкен болзо, олор бойынын жолун канайып жана болбостон жолдоп турганын слер, байла, аярган болороор. Кандый бир караңуу өзөктөн сызылып чыгала, андый суучак жалтанбастан ак-жарыкка чыгарга чырмайт. Ол бойынын жолында жөндөрдү, агаш-ташты ырып, ийде-күчи там тыгыйт. Ичкери дезе — жаан суу».

Бичиичинин очергинен алылган бу сөстөр Кызыл Чолмон орденнин ле көп тоолу медальдардын кавалери Александр Михайлович Демченконын творческий жолун неден де артык көргүзөт. Ого быыл 22 августта 70 жаш толды. 1945 жылда бойынын дивизиязынын историязы керегинде бичип баштайла, алдындагы фронтовик Сибирьдин бичиичилери ортодо аңылу жерге тура берген.

Александр Демченко

АРУ УЯТ

Јети жыл мынан озо Семен Егорович Архиповты јерлештери саду јанынан шинжү өткүрер јамыга туткандар. Онын ла кийинде темиккен ээжи аайынча, кажы ла суббот, воскресен күндерде эртен турадан ала магазиндердин ижин кайып базар болгон. Олор ас эмес — төрт: бирүзи гастроном, үчүзи ларек. Ончо ларектордон эн ле табыш-чугандузы, анчада ла јайгыда, сыра садып турган ларек болгон. Онын учун Архипов ол ларектын ижине анчада ла жаан ајару эдетен.

— База ла шинжүңге барадың ба, карган? — деп, үйи кородогон кептү сурады.

Семен Егорович нени де айтпас деп сананды. Мындый айалгада үй улусла кепчежерге жарабас. Онон үйининг серемжилү көрүжине чыдашпай айда салды.

— Не болды?

— Халва экелген дежет — үйи көзнөк жаар карап көрөлө, айтты.

— Јарт. Сенин сүүген ажынды кыйалта јогынан садып экелерим.

Үйи сүүне берген болбой, Семен Егоровичтин јардына таптады.

— Сен ондо көр, байа магазинге аракы экелгилеген турган эди. Аракы сүүчилерле бириге бердин.

— Је, бу канай турун — деп, Архипов үйи јаар көрди. — Меге бүтпей турун ба? Саду башкарап комиссиянын башкараачызына мени тегиндү туткан деп турун ба?

— Кийинде ле көргөйис, — үйи колын јангыды.

— Алдырбас, энези, меге мындый керекти јангыс катап бүдүрерге келишпеген ине.

Архипов магазиндердин ижин шиндейтен комиссиянын члени деп биледин карманына сугуп алала, мендеш јогынан айлынан чыкты. Кыштын соок күни болгон, соокко тонгон кар кату таманду сопогынын алдына јаан табышту чыкырап турды. Мындый эртен турада кей де суйуп калгандый, тынарга јенгил билдирет.

«Аракы — классовый өштүдөн коомой» — деп, Семен Архипович јолой сананды. Оны јенетен арга јок. Ого кандый кижинин бажы ба-зылбаган, кандый эр јыгылбаган. Онын чагына кече ле нөкөринге, антигарлу најынгла өштү болуп каларын. Кезик аракычы бойын ат-нерелү керек эттим деп бодойт, кезиги санаазын да, уйадын да јылый-тат. Мындый кинчектү немени та кандый шилемир сананып тапкан».

Архипов мындый уур санааларды сананып барадала, магазиннин эжигине јуулып калган көп улусты көрөлө, базыдын араайладып ийди. «Он бир часка јетире сакыгылаар, ого јетире эмди де эки час. Мындый улус иш эдерге турган болзо база болор, көрмөстөрдин ле бойлоры».

Архипов мындый шүүлтеле магазинге једип келди. Ол кемге де јаман да эдерге сананбаган. Кизи кайдан билер, кижинин кандый ке-реги јок, айса болзо, ыраак төрөгөніне јолыгар, эмезе јуук нөкөрине туштажар. Ондо коомой неме јок. Ачу ашты алатан өйи он бир час, ого јетире эмди де эки час, ого јетире бу турган көөркийлер тын ла кинчектелбей кайтсын.

Архипов мынайда сананып турганча, магазиннин эжигинде турган-дардан кем де кыйгырды:

— Егорыч, ишке келген болбой кайдарын?

Көрзө, онын алдында комбайнда кожо иштеген нөкөри болтыр. Кирза сопокту, кызыл чамчалу, јуртта аракычылардын јааны. Онын аракы-чеген ичкен јердег туруп калатан јери јок кизи.

— Мен көрзөм, сен база төжөктө тоқыналу уйуктап албай турган кижги болтырын? — деп, Прокудин эрмегин баштады.

Архипов нөкөрининг айтканына кородой берди. Ол бу журтта мындый аракычыла жолыгарым деп сананбаган. Кайракан ижин, билезин таштайла, калганчы ойлөрдө та нени эдип турган.

— Уйкудан астыктым, Егорыч — деп, Прокудин эрмегин оноң ары чөйди. — Бот, оның учун кызыл таңда турарга келижип јат.

— Канайдайын, болужар аргам јок, — Архипов бажын јайкады. — Ондоп турум, је канайып та болужатан аргам јок.

Магазинге кирип барала, бир салковойго халва кемјип береер деп сурады. «Уй кижги тату неме јийтем деп айткан, оның сурагын бүдүрбес арга јок».

— Кассага талон соктырып ийеер — деп, јиит садучы магазиннинг эжик јаны јаар отурган кеберкек кыс јаар кол уулады.

Кассада отурган кызычак аппаратла эптү иштеп, Архиповтон беш салковойды алала, эки чаазын јандырды. Семен Егорович берген акчаны тоолободы да.

— Бүгүн слердин он бир частан ала керек кызык болотон эмтир — дейле, магазиннинг эжигине јык толо јуулып калгандар јаар кол уулады. — Ас ла болзо, бежен кижги бар болор.

— Је, олорды незин айдадыгар, күнүн сайын мындый болуп турбай — деп, кыс колын јаңыды.

— Дежурный бар ба?

— Милиция ба?

— Дружинниктерден де болзо. Мында сыгылыжып туруп, прилавканы арай јемиргилебеди ине. Акыр, мен јолой журт Советке кирип, оның аайын угуп ийейин. — Кызычак Архиповтын агару амадузын ондоп, күлүмзирене берди. Ол бу акча да төлөбөс, бойынын күүниле бүдүрип турган ижин ак-чек бүдүргени удап калган. — Мен удабазым, үй кижиге садып алган немемди јетирип берейин. Карган да болзо, тату немени коркышту сүүр кижги. Чек јаш бала ошкош. Оны канайдарын: јакына јуртап јадыс, сурагын бүдүрбеске болбос.

Архипов куучын көптөй бергенин сезип ийген болбой, колын јаңып ийеле, эжик јаар басты.

...Јаан удабай јегине кызыл бөс буулап алган уулдар ээчидип алган јетти. Уч уул магазиннинг эжигин туй тургулап, улусты үчтен-төрттөн кийдирип турдылар.

Мындагы керек аайланган, эмди өскө магазиндердин ижин кайып көрзө кайдар дейле, калаш садып турган магазин јаар басты. Магазин јаңы ла ачылган. Садучы Аксинья Волкова пирогтор садып турды.

— Эттү бе? — деп, очерёдыте тургандардын бирүзи сурады.

— Буурлу — деп, садучы омок айтты.

Карган буурлу пирожокторды коркышту сүүйтен, оның учун кармандагы акчазын белен кодорды.

— Бежүни — деп, ол ары-бери көрбөй лө айтты. Аксињья алган акчазын көрөлө, јандырузын тарелкага салды. Баштап бежен беш акча салды, онын кийнинен эки салковой. Архипов баштап тарый алган акчазын бир де тоолобой алала, онон отко күйген немедий, ойто сунды. — Бу сен канай турун, Аксињья? Акча тоолоп албай барган ба? Мен сеге бир салковой бердим ине, а сен дезе үч салковойдон јандырып јадын. Сенин пирожокторын канчадан?

— Баазы јаантайын ла јагыс.

— Тогус акчадан ба?

— Эйе.

— Анайдарда бежүзи төртөн беш акча ба?

— Эйе, мен слерге бежен беш акчаны јандырала, үзеери эки салковой бердим. Менин бүгүн кере тұжине јууган акчаларым бу. Слерден артык акча алды деп сананбагар.

— Мынайтсан јаан керекке илинерин, Аксињья.

Садучы акча салып турган тарелказын каап алала, Архиповтын көзинин алдына јайкап турды.

— Бот, көр, Егорыч, сенин берген үч салковойыннан өскө чаазын акча јок.

Архипов көргөн көзине де бүтпей, колын карманына суга салды. Алаканында үч салковойдын јап-јаңы чаазыны шылырады.

— Аксињья, сен мени јүүлгек деп бодобо. Менде беш салковой акча болгон, бир салковойго халва садып алгам. Артканы төрт. Уч салковойы карманымда, анайдарда, сеге бир салковойдын чаазынын бергем.

Очередьте турган улус чуркуража берди.

— Сен, карганак, алатан неменди садып алган болзон базарлаба, кейлежин токтот, бис база аларга турус.

— Акыраар, бу бала јастырып ийтир, анайдарга јарабас ине.

— Је, је, чындыгынды мында көргүспе, очередьтен чык.

Аксињья катап ла акчалу тарелказын ала койды.

— Кудай учун улуска чаптык этпе, Егорыч. Берген акчан бу јат.

Архипов кородоп, јер јаар түкүреле, туура басты.

— Акыр, не болгон болотон, айса болзо, ол гастрономдо иштеп турган кызычак јастырып, меге төрт салковойдын ордына эки үчти берген болор бо? Берген акчам үч эмес, бир ле салковой болгодый эди. Бу Аксињья канай турган болотон. Айса болзо, ондо кандый да өскө шүүлте бар.

Ол катап ла прилавка јаар болды.

— Бу кандый уялбас карган — деп, очередь күүлей берди. — Мындый эрте кайдан ичинип алган шилемир бу?

— Уксәгар да — деп, эрмегин баштаарга ла јадарда, очередьте турган јаан оборлу уул кородой берди.

— Ичин алган болзон, ичегенине барып кир, мында көскө көлөткө болбо. Тоқынабазан, јиткелеп ийерим.

— Меге слердин очередигер керек жок — деп, аргазын таппай, Архипов айдынды. — Слер ондоп тураар ба, мен кижининг акчазын не алатам. Ол менин ичимди жазына ойкөөр.

— Көрзөгөр дө, улус, мындай ак санаалу немени жер үстинен кайдан-кайдан көргөн кизи бар ба? — деп, байагы ла жаан оборлу үүл айтты.

Очередьте тургандар оны жоможи, күүлөй берди.

Архипов артык арга таппай салала, магазиннен чыгып, гастроном жаар басты. — Айса болзо, кассир кыс жастырган.

Кезек ойдун бажында Егорыч кассирдин жанында солызактап калган турды. Кыс ол жаар көрбөйт, улустын көби коркыш. Очередьтин тууразынан келип жууктады.

— Акыр, экем, мен сеге жаан керектү жүрүм.

Кассир карганды кайкаганду көрөлө, сурады:

— Слерге не керек?

— Мен байа халва учун акча төлөгөм санаага кирет пе?

Кассир кыс алаң кайкай берди ошкош.

— Угуп турум, — бойы очередьте неме аларга турган кизи жаар көрди. — Слер нени аларга турыгар?

— Мен байа беш салковой акча береле, бир салковойго халва алгам.

— Эйе — деп, кыс жөпсинди. Неме ундыбайтан бала болуптыр.

— Мен жандырган акчанды алала, тоолобой ло карманыма сугуп алгам.

— Жастыра жандырган болбой кайдарым? — кыстын чырайы соой берди.

— Андый болгон, жангыс сен эмес, мен төлөөрим.

— Канча салковойды? — кассир кыс такып Архипов жаар көрди.

— Эки салковойды. Сен меге төрт салковой жандыраар ордына алты салковой берген турган.

— Андый болуп жат — деп, кыс сүүне берди. Архипов карманынан эки салковой кодорып, кассир кыска сунды.

— Алкыш болзын слерге.

— Мен Аксинья жастырды деп бодогом, сен артык акча жандырып берген болтырың.

Архипов айлына санаазы сооп калган жанып келди. Алдында качан да андый болбойтон. Кийимин түргөн уштып, төжөккө жада берди. Бажында байагы ла эки салковой акча. Кемизи жастырган болотон: жиит кассир бе, айса Аксинья ба? Аксинья жастырбас учурлу. А кассир жиит, жастыраардан да маат жок.

Эртезинде калаш садып турган магазиннин жаныла базып отургажын, Аксинья кийгырды:

— Егорыч, чүрче сакып алыгар.

— Не болды? — деп, Егорыч алаң кайкап, тура түшти.

— Кече мен јастырган болтырым.

— Чын ба? — деп, онызы алан кайкай берди.

— Чын, чын, кудай ўстимде туру.

— Та-к, а мен ол кассир кыс болор деп бодогом. — Карманынан ўч салковой акча чыгарды. — Салковойын ойто јандыр.

— Эмди ле! — дейле, Аксинья магазин јаар јўгўрди.

Архипов јол кечире турган магазин јаар кунукчылду кўрди. Онын кўзине кўўни сооп калган кассир кыс кўрўнди. Ол до кўўркий бурулу эмес, албадап апарып берген де. «Је, бот, карганагымла кожо баалу-чуулу халва јиптирис». Ол Аксиньяны да јамандабады, кассир кыска коомой сананбады. Архипов улуска бўдетен. Ол бу кылыгын јылытпаган.

* * *

Архипов кенетийин оорыйла, бир недеде кирези айлынан чыкпаган. Су-кадыгы ондолгон кийнинде бир кўн магазинге келзе, кассир кыс јок эмтир. Практиказы божогон, такып ўредўзине барган дештилер. Јанып келетсе, јолой туштады.

— Канча кўннинг туркунына слерге јолыгар деп чат болјадагам, карын туштай бердигер.

— Не болды? — деп, Архипов соныркай берди.

Кыс сумказынан эки салковой акча кодорды.

— Алыгар. Бу слердин. Мен кассамды табыштыарымда эки салковой артык турган. Кассада артыкташкан акча тўлўге тўшкениле тўней. Мере бўдигер.

Ого бўтпеске болбос. Кыстын эрмеги де, чырайы да ачык-јарык.

— Алкыш болзын — деп, Архипов узак манзарып турала, айтты. — Бу эки салковой акча учун эмес, ару ујадын учун. Мындый болгонын учун сўўнип турум. Јажына ла андый бол.

— Айтканыгар учун алкыш болзын, кичеенерим.

— Кижинин ырызы бай болгонында эмес, ујады ару болгонында. Андый кижинин санаазы да токыналу јўрер, улустан да ујалатан, кемзинетен немези јок.

СТАТЬЯЛАР

Петр Адаров

ЈОЛ-ЈОРЫК. САНААЛАР. ШУЎЛТЕЛЕР.

ЭНГ АРТЫК КОЖОН

— 1975 јылда, ноябрь айда карындаштык Хакасиянын кожоңынын ла биезинин «Жарки» ансамбли Бельгияга гастроль-јорыкка јүрген. Ол јол-јорыгы ла хакас ансамбль керегинде бу јолдыктардын авторы мынын алдында газетте јарлалган «Кожондор ажыра јүректер табыжат» (1976 ј.) ла «Жарки» кожондойт ло бијелейт» (1981 ј.) деген статьяларында кыскарта айткан эди. Б. Бедюров 1976 јылда культуранын сурактарына учурлалган бир үөр материалдарынын бирүзин «Койонокко Бельгия кол чабынды» деп адап, ол керегинде база бичиген. Је автордын бу эске алыныжы алдындагыларынан тын аңыланып јат. Онон элден ле озо эткен керектин каруузы да, учуры да эмдиге јетире јылыйбаганы јарт сезилет.

АЛКАЙДЫМ, АЛТАЙЫМ

Кижиге кожон кептү јүрүм берилген. Ол бирде коолоор до, бирде кородоп комыдаар да. Онон кожон сыылту салымда өткөн өйдин јанылгазы деп бир јап-јаркынду јаңар база бар. Алтайынды алкап, айдынып јүрген акту кожон. Ондо санааркаш, сананыш, сагыш деген јайнашла кожо көөрөш тө, сүүниш те, оморкош то салынган.— Андый санааларга анчада ла јол-јорыктарда алдыртарын. Ары-бери јүрүп, айлыннан ыраада барзанг, јаман да, јакшы да болзын, је караннаг кайра ла көрүп јүрерин. Јаантайын јаныксаарын. Төрөлин неден де баалу, карам ла кару болгонын бир катап сескен јүрегин ого јажын-чакка чындык артар. Онын да учун бистинг коолой соккон кожондорыстын энгалдама дегендери Эне, Төрөл керегинде болгоны, байла, ол. Алтай албатыда андый кожондор ас эмес. Олордын јүк ле бирүзин алактар:

Јаскыда өскөн чечектий
Јаш јүрүмис јаранат,
Јараш чанкыр Алтайда, Алтайда
Ырысту кожондор чөйилет.

Акыр, јанылга деп айдарыста, кандый андый јаңар болотон ол. Айс болзо, мындый болор бо? Ол јылдар узак-узак. Линјилердий тизили-

жип-тизилижип, шыгыражып өдө берген. Жанып жаткан турналардын кыйгызындый, ол өйлөрдүн жаңылгазы көксимде артты. Же кандый да болзо, мени эмдиге жетире жектеп таштабай, артып калган сок жаңгыс кожомым бар: «Турналар, турналар...» Бу Күүгей Төлөсовтин «Турналар деген кожомым» деп куучынынын үзүгү. Санаамда ол шак андый, айса ого бодоштош. Не дезе, ондо күүнингди күйбүредер, жаш тужыгнды эске алдыртар эмезе жүрүмүндө болгон жаманду-жакшылу кажы бир учуралды жалт эдип жарыдар ол өйлөрдүн жаңылгазы бар.

Санаамда туку он жыл мынан кайра болгон бир жол-жорыгым сом-доло берди. Өскө ороонго жүрүп көргүскөн ол туштагы ойын-бийелерис, коот-жыргалду кожондорыс кече-башкүн ле болгон немедий. Ол жорыкта гран ары жанынын көрөөчилерине эки бөлүктөн турган элбек ойынду көп концерттер көргүзүлгөн эди. Ыраакка барып, сүүгөн Төрөлин, эне-жерин керегинде айткан кожондорун эмди канайып ундылат эмеш.

САЯННЫН КЕЕНДИГИ

Гран ары жанына гастроль-жорыкка барар деген табыш «Жарки» ансамблдын туружаачыларына канча айлар озо келген. Биске каруулу да, күндүлү де, күч те керек бүдүмжилелип жатканын ончобыс ол лотарый жарт ондогоныс. Анайып, ансамблдын алдына гран ары жанынын көрөөчилерине жарагадый жакшынак ойын белетеп алар некелте тура берген. Өскө ороонго барып, совет искусствонун бийик адычуузын бойыннын арга-чыдалынгла чындыктап көргүзетени күндүлү де, каруулу да керек ине. Ол иш элден ле озо репертуардагы бар программаны чик жок элбеткенинен башталган эди. Ансамблдын художественный башкараачызы Павел Михайлович Ким ол тушта хакас албатынын чүмделги творчествозына жаан аяру эткен ле бүткүлнче ого тайанган.

Самодетельный артисттерге жол-жорык алдында айдары жок жаан болушты жербойындагы театрдын актерлоры ла музыкальный училищенин үредүчилери жетиргендер. Репетициялар күнүн сайын өдөр болгон. Бис, хордын балдары, Федор Михайлович Чьеден арт-учында калажырай да беретенис. Залда онын ла «Лок», «Жарабас», «Ойто катап», «Ару кожон, ансамбль керек» (бир кижичилеп кожондоор) деген некелтелү үни жаңыланатан. Же андый да болзо, амадубыс жаңгыс — канча ла кирези жакшы белетенип алары болгон. Репетициялардын кийинде Павел Михайловичке баштадып алып, чур-чуманак ойындар ойноорыс. Кышкыда катокко барганыста, музыка жаңырайтан. Кызыл качарлар, эрү чырайлар анда-мында элестелер. Сүүнчилү болотон. Шак ла ол кокыр-каткыбыс, чур-чуманак ойындарыс бисти бириктирип, бир бек ле нак коллектив эдип салган. Онын учун кайда да болзоос, бойбойыска ачык-жарык жүретенис. Анчада ла Бельгияда өөн-бөкөн жок, бир биленин балдарындык жүргенисти айдарга турум. Гастрольдон жанып

келеделе, ансамбльдын кожончызы Тувинский АССР-дин заслуженный артизи, РСФСР-дин культураларынын заслуженный ишчизи Клара Ефимовна Сунчугашева блокнодыма керес эдип, «Бис, оок албатылардын балдары, јаба алтап жүргенис кандый јакшы» — деп бичип салганы да бар.

Је эм тургуза јүк ле репетициялар. Ансамбльдын хоры анчада ла орус «Калинканы» јик јок этире белетеген. Хакас балдар бистин «Койнокты» кожондоорын база сүүйтендер. Айла, олордо онын орустап та сөстөри бар. Биске орус ла хакас албатылардын, ол тоодо алтай да кожондордын (Койноок, Яблоня, Киске) кеен-јаражын ачкан кижии хормейстерис Федор Михайлович Чье. Ол бойы музыкальный училищеде дирижерско-хоровой бөлүктин үредүчизи. Онын үренчиктеринин бирүзи, Јаан-Јаламаннын уулы Гриша Товаров Бельгияда «Койнокты» кожондогон.

Гриша сценада койонды ойноорго чырмайза да, је арай ла болалбайтан. Бот Воинков, онын үстине алтай хор болгон болзо деп сананатам. Је бисте андый ансамбль да, хор до эм тургуза јок. Оны ачар арга-чыдал, үредүлү улус јок эмес, бар. Алтай албатынын оос чүмдемел творчествозы кеен ле байлык болгонын јааныс та, јажыс та јакшы билер. Албатынын кожон-бијеге јайалталу болуп бүткенин айтпай да јадырым. Айдарда, оны чеберлеерин ле өскүрерин кичеер керек. Липецкте, Новосибирскте, Алма-Атада ла орооннын өскө дө городторында јакшынак алтай бијечилер, кожончылар, режиссерлор барын билерим. Олорло колбу тудуп, Алтайына айланар, јадар ла иштеер јарамыкту айалгалар не төзөбөс. Шак андый куучын калганчы XXXIII областной партконференцияда база өткөн. Кош-Агаш аймактын колхозтор ортодогы «Чуй» ансамбли Монголияга ла Башкирияга концерттеп жүргени — өзүмистин бир јаркынду темдеги. Је мынызы бүгүнгү күнде арай ла ас.

Өзөтөни јеңил эмес. Ай-уй деп, агынча айдар једикпестер де јеткил. Темдек эдип, КЭБ-тин «Байкара» коллективин алактар. Онын концерттерине алтай көрөөчилер ненин учун ас жүрүп јат. Улустан уксан, мынайда айдыжар: «Анан нени угар, нени көрөр, биске албатынын јараш кожондоры, јаркынду бијелери керек, эмезе, уксан ла, «Байкара» крайдын чөлдөриндеги хозяйстволордо барган турар. Сананарын, је, байла, артист улустын јорыгы андый, биске де келер эмей. Онон сакы ла сакы, јок ло јок. Бого кожор до неме јок. Јагыс ла айдарга турганым мындый. Кандый да творческий коллективте, ол јаан да, оогош то болзын, јербойынын дейтен јүзи, ууламјызы, арт-учында сакыган көрөөчизи болор керек. Ол тушта ого тоомјы да, мак та келер.

Алтай фольклорный ансамбль төзөөр деген тал-табыш канча јылдарга улай угулат. Керде-марда керек-јарак аайлана берзе, оны КЭБте эмес, алдынан чек башка коллектив эдип төзөөр керек. Ол тушта алтай фольклор, хореография ла музыка эл-јон ортодо элбеде тарка-

дылар эди. Су-алтай кожондор эне јеристин элкем-телкемине јайыл-
за, кандый сүүнчилү болбос. Айса болзо, хакастардын «Жарки» ан-
самбли чилеп, биске качан-бирде база ыраада јорыктаарга келижер.

КИЖИ КИЖИЛЕ БАЙ

Атанар ой билдирбезинен јууктап келген. Канча айлар туркунына
белетеген программабыс та бүтти. Абаканнын киоскторын айланып,
Хакасия керегинде ал-камык значоктор садып алдыбыс. Бельгия дөөн
атанар алдында программабысты эл-јонго до, јаандарга да көргүзип,
јоп лө јараду алып барганыс. Гастроль-јорыкты баштап ла башкарып
јүрген кижиге — обкомнын ишчизиге Лариса Ивановна Орешкова.

Одус октябрь. Абаканнын вокзалы. Перрондо јык толо улус. Уй-
дежү. Јанарга јетире јакшы болзын, төрөл јер. Јолыбыс ыраак. Барып
јаткан керек күндүлү де, күч те. «Славянканын» күүзиге жагырап, жагы-
рап, кийинибисте артты. Поездтин көзнөктөринен ар-бүткен элестелет.
Айла, ол тушта јорыгыс јолой өткүрген јылу туштажуларга кееркедил-
ген эди: Новосибирскте, Свердловскто, оного Москвада.

Алтай албатыда «Кижиге кижиле бай» деп бир јакшынак кеп сөс бар.
Онын чүмдү ле сүрлү болгонын јүрүм неден де артык керелейт.

Новосибирск. Мында ансамбльдын алдындагы туружаачыларына,
Глинканын адыла адалган консерваториянын үрнеечилерине, эјеме,
Зина Адаровага ла хакас кыс Маша Тодановага јолыкканыс. Маша эм-
ди — Абакандагы музыкальнй училищеде албаты ойноткыжынын
инструменттери аайынча клазынын үредүчизиге. Зинанын јүрүминен сү-
рекей эрте ырап калганына акту бойым ачурканып та, кородоп то
јүрүм. Алтайына айланып, јакшынак алтай хор төзөөр амадулу јүре-
тен. Бүтпей калды. Канайдар... Новосибирсктен ары ар-бүткен ак јуур-
канын тапту ла јабынып ийген эмитир. Јолдо үч күн өтти. Анайып туруп,
Москвага эниргери келгенис. Поезд оройтып та келген болзо, бисти
вокзалда областынн культура аайынча управлениезинин начальниги
Г. Саражаков автобустарлу сакып турган эмитир. Олорго отуруп, «Ал-
тай» деп гостиницанын көстөдис. Јолой арып-чылап калган улус ол күн
эрте јадып уйуктадыс. Эртезинде өскө ороондорло најылык колбу өт-
күрип турган Совет обществодо болдыс. Ондо до репетиция өткүрге-
нис. Түштин кийинде Кызыл площадьта болуп, Москвада таныштыс.
Бу күндөрдө биске кожо алтай уул Владимир Кончев болгон. Ол туш-
та ол Москвадагы Гнесиндердин адыла адалган музыкально-педагогич-
еский институтта үренген. Ол Павел Михайлович Кимнин эн артык
үренчиктеринин бирүзи. Владимирдин гитаразы торт ло жагырап тур-
ган. Јүрүм кезикте кижиге кату ла бийик некелтелер эдип јат. Шак ла
бир канча јүрүмдик шылтактардан улам Владимир көп јылдарга чыга-
ра Алтайынан ыраакта јадып иштеген. Эмди ол Горно-Алтайскта.
Јайалталу музыканттан бис көпти сакыйдыс. Эдетен иш көп.

...Јол-јорыгыс эртен, 4 ноябрьда, анаң ары улалар. Өкпөөрип турганысты не деп айдар. Концерттерис та кандый өдөр.

ТЕЛЕКЕЙ АЛАКАНЧА

Шереметьево аэропорт. Кар чаракталат. Балдар да бир кезек ой-го ал-камык санааларга арададып, тымый берген. Тындаланып турзам, куучыныс та жангыс ла айлыс керегинде эмтир. Кар дезе жаап ла јат, жаап ла јат. Көзнөк өткүрө бу айланып јаткан апагаш телекей алаканча немедий. Мындый учуралда јүрегин та неге аайы-бажы јок јарс-марс согулар, ап-ару сыс көксинди чым этирет. Та нени де јетире этпей, таштап, јүрүп отургандый.

Јаан удабай Аэрофлоттын ТУ-154 танмалу эптү ле јакшынак самоледына отурып ийдибис. Ол тенгериге шунган кийинде, алдыбыста Москва — Брюссель деген чаңкыр јол чөйиле берди. Коштойымда Галя Сунчугашева ла Валера Азараков отургылары. Галя эмди журналист болуп калган, Хакасиянын «Ленин чолы» газетинде иштеп јат. Куучыныс сүре ле барып јаткан ороон керегинде болды. Кандый ол, канайтса да капиталдын јери ине. Самолет то, ой дө бир јерде тоңуп калган немедий. Сакылта деп неме андый эмей а. Алдыбыста Балтийский талай. Керептер көрүнет. Оноң ары иллюминаторды койу туман туй түдүп ийген. Эш-неме көрүнбей барды. Је бот, динамиктер күүлеген, шыркыраган јерде стюардесса јарлайт: «Брюссельде койу туман. Самолет эм тургуза ого отурып албас. Он минуттын бажында Амстердам (Голландия) городтын аэропортына отураарыс. Курларыгарды курчаныгар». Самолет јабызаарда, алдыбыска учы-куйузы јок јап-јажыл јалаңдар ачылды. Түп-түс, көрөргө дө јараш. Каналдардын көбизин. Анда-мында кызыл јабынчыларлу озогы туралар турганы көрүнет. Амстердамда 3—4 частан ажыра отурганыс. Тууразында је ле деген шил аэропорт туру.

Артист улус кунгарын билбес. Канчага тал-табыш јок отурап. Бир ле уксаас, Василий Саражаков «Катюшаны» баштап ийген эмтир. Ол ло тарый јөмөштин ле. Анаң ары кожон-комыт коолоп, жангыс жангырай берген. Коштойындагы салонноң кожо учуп бараткан өскө ороондордын улузы келдилер. Лаптап тындагылайт. «Подмосковные вечера» кирижип те ийдилер. Көстөринде күлүмји. Колдорында јызырт колчабыжу. Бельгийка студент кыс концерттеригерге кыйалта јогынан келерим деп айдат.

Анайып, ай-күннин айалгазына учурап, узак отурганыс. Је учы-учында самолет кейге көдүрилип, 20 минуттын бажында Брюссельде болды. Тондорысты мендей-шиндей кийип, трапка чыгып келдис. Тышкары кышкы ай да турган болзо, сүрекей јылу эмтир. Аэропортко кирип, документтеристи көргүзип турганчаас, ўстибистен: «Јакшылар, келгенигерле слерди!» — деген андый кару, андый јылу ўн угулган.

Эди-каныска изү жайылып, бу кылбыркай отторлу, чагылышкан камык рекламалу өскө ороондо жагысқан эмезиске сүрекей сүүнгенис. Ансамбльды «СССР — Бельгия» общественнын культурный колбулары аайынча баштапкы качызы Гиви Шалвович Майсурадзе уткып келген эмтир. Автобуслар барып, городтын ортозында турган отельге токтодыс. Анда Москвадан барган Лунин деп чыгартулу кижиле жаттым.

Аэропорттон келип жадала, НАТО-нын штаб-квартиразынын жаныла өттис. Көзнөктөн бийик тура, темир каалгалар ла бу Түндүк атлантический блокко кирип турган ороондордын флагтары элбирегени элес этти. Олор эмди ле көстөриме жап-жарт көрүнөт. Ол жес-кара кресттерлү флагтардан кижинин куйка-бажы жимиереер, эдинин соогы жайылар. НАТО-нын каршулу ла куурмакту керектерин кажыбыс ла жакшы билерис. Жер-телекей бүгүн жеткерде. США-нын ла НАТО-нын бир кезек ороондорынын башкараачылары ракетно-ядерный база төзөөргө тургандары иле билдирет. Алтай кеп сөс аайынча «Жеткер жөн алдында» болгоны бу эмес пе? США-нын анзыраган башкараачызы Рейган бойынын ойинде Голливудтын эң коомой деген актерларынын бирүзи болгон. Ол актер болгон ак-чек адын жылытып, азып-тозуп, арт-учында политический сценага чыккан. «Артист»-президент американ албатыны төгүндөп, албан-күчле тамыга ийдип отурганы сырагай жеткерлү. Артист кижинин ады ару да, тоомжылу да болор учурлу. Шак андый улустын бирүзи американ кожончы Ленинский комсомолдын сыйынын лауреады, амыр-энчү учун жана баспас тартыжаачы Дин Рид. Голливудтын эки актеры. Эки американец. Же олордын көрүм-шүүлтелери ле күүн-санаалары кандый башка. Кожондор ажыра калыктар ондожып, жүрөктер табыжат. Онызы амыр-энчү учун тартышта сүрекей тын ийдек-күч болуп жат.

«Жарки» ансамбльдын гастроль-жорыгынын төс амадузы — албатылар ортодогы нажылыкты тынгыдары ла совет жадын-жүрүмди көргүзери болгон. Бу мындый жаан ла каруулу керек ол тушта жөнүлү бүткен. Анан бери анча-мынча ой өтті. Келер ойис дезе кечегизинен камаанду. Эткен керегистин учуры да, каруузы да эмдиге жылыбганын жүрүм керелейт. Жол-жорыгымды мынча кире ойдин бажында эске алынып отурган шылтагымнын бирүзи шак ла ол.

1917 жылда Россияда каан жагы анттарыларда, мынан качып барган эмигранттар Бельгияда толтыра. Олор кажы ла концерттин кийнинде биске келип, «Россия анда кандый жадыры!» — деп сурайтандар. Анчада ла ансамбль Сибирьден келгенин, Сибирьде культура чечектеп өскөнүн олор сүрекей қайкагандар. Бис профессиональный артисттер эмес, тегин ле үрөнөчилер болгонысты угуп, аланзыгандары да бар. Капиталга бийлеткен калыкка онызын ондооры күч ле болор.

ОНОЙП ЛА УЛАЛЗЫН

Јети ноябрь. Бүгүн концерттерис башталып јат. Јүрекеристинг тилдеп те турганы коркышту. Јангыс уунда эки концерт берерис: Брюссельде советский посольство до Мехелен деп городто. Эртен тура Лариса Ивановна ончобысты Октябрьдын байрамыла уткыды. Концерттериске једим күүнзеде. Күүн-санаабыс омок. Автобустарга отуруп, Мехелен јаар атандыс. Ого једип, таң эртеде сценада таныштыс. Је ле деген үсти јабылу стадион болуптыр. Кайра бурылып, ажанып алала, советский посольствого келдис. Онын туразы городтын тышты јаар эптү јерде турган эмтир. Айландыра јажыл ағаштар өскөни көрүнет. Мында јайым ла тымык.

Јаан эмес актовый залда јык ла толо улус јуулган. Айылчылар да бар. Бистинг посольство концертке база алты посольствонын улузын кычырган. Туй ла үч час тўш. Кеп-кийимисти кийген ле јерде, саат болбой, сценага чыктыс. Көрөөчилерге бир де сел бербей, кожондорысты ла бијелеристи ээчий-деечий улалтып ийдибис. Анайып турганчаас, зал аайы-бажы јок јызырай берген. Улус бут кырына туруп, кол чабынат. Јүстерис кызыл-марал, сүүнип калган турус. Кызыл галстуктар тагынган уулчактар ла кызычактар кажыбыска ла чечектер туттургысты. Јуулган улус јылу сөстөр айдып, ойынаар солун, мындагы көрөөчиге јараар дештилер. Ансамблдын адынан посольствонын ишчилерине Саяннын тайгаларынын сай кузуктарын ла барбак куйруктарлу сувенир-тийиштерин сыйладыс. Концертинг кийинде Клара Ефимовна Сунчугашева каткырып, мынайда айткан эди: «Јүстеригерде чын ла каткы-ойын болгон, је ол ло өйдө көстөрөөрдө тонуп калган соок јыбар турган». Канайтса да капиталдын јери ине. Онон баштапкы ойын болзын. Је лаптап, јартын айтсаас, сценада кандый да ойын көөрөм, анчада ла өкпөөриш јогынан качан да өтпөй јат ине.

Экинчи концертке јетире эмеш ле өй арткан. Мехелен јаар мендейшингдей атандыс. Јолой, тегерининг түби ойылган чылап, јааш анаар ла уруп ийген. Јарым частын бажында Мехеленде болдыбыс. Јеткен ле бойынча концертке белетене бердис. Ой деп неме јангыс јерде тонуп калган немедий билдирет. Зал бир эместен толуп, улус јуулыжып баштады. Удабас ла көжөгө ачылар. Ол күн экирдеги концертис туй ла сегис часта башталган. Залда от јок. Прожекторлор јангыс ла бисти јарыдат. Көрөөчилер көрүнбейт. Кажы ла номердинг кийинде тал-табыш, ама-томо сыгырыш бир канча өйгө улалат. Мынызы көрөөчиге ойын јараганын керелейт. Олор анчада ла хакас бијелерди соныркап көргөндөр. «Анчылар» деп биједе айунын терезин јабынган артистти көрүп, тура да јүгүрип келип тургандары бар. Орус «Калинканкы» колчабыжула үйдегенде, тен маказырап та туруп кожондоорын. Кеендикке баккан јүрекер андый ине. Кожон озо баштап јүк ле билдирер-билдирбес, араайынан башталат. Онон там ла тыгып, түргендеп, түргендеп, кенер-

те токтойт. Оны анан ары чойо, чала јымжак ла коо ўниле ансамбль-
дын кожончызы, Тувинский АССР-дин заслуженный артизи Владимир
Герасимович Чаптыков улалтат. Онон катап ла хор. Таймыр албаты-
нын «Хейро» («Түндүктин жаркыны», андый ансамбль база бар) деп би-
јези база да солонгыдый солынып јадар јүзүн өгдү. Ак јуурканын ја-
бынган учы-түби јок апагаш телекей, ак-кийиктер, Түндүктин жаркыны.
Бијенин күүзинен соок јыбар согот. Отуруп, ичикей деп айдып та
ийер күүнинг келер. Мынын ончозы көрбөчилердин көстөринө көрүн-
гени артист кижиге неден де артык мак ла быян. Концерттин кийнин-
де Мехелен городтын бургомистри Ван Дал ла социалистический пар-
тиянын качызы Ван Дер-Занд прием эткен. Туштажу испан клубта
өткөн. Мында көп сабада коммунисттер јуулыжат. База ла сувенир-
лер алыштыс. Бургомистрге дезе јараш хакас чамча сыйладыс. Ол
оны тешпек кардына албадап туруп кийип алып, «Катюшаны», «Смуг-
лянканы» ла «Подмосковные вечера» кожо кожондошты. Бу ун-
дылбас ла јылу туштажуны омор «Интернационалды» француз тилле,
бис орус тилле јаба кожондогонисла божоттыс.

Эмди база бир күнди агылап айдып берейин деп турум. Брюс-
сельде Каан Театрынын өргөзинде берген концертисти. Көжөгө ачы-
ларга јетире тоолу ла минут арткан. Ын-шын. Тып-тым турус. Анайып
турганчаас, тынастаган костюмер јүгүрүп келеле, ойыныска бистинг
посол нөкөр Романовский келген деп јетирү этти. Та канайда бердис
болбогой. Ого ўзеери бу эгирде СССР-дин гимни ойнолор, флагы кө-
дүрилер. Көжөгө араайын ачылат. Оп-соп отурган чырайлардын оп-
сыркак көстөри анда-мында элестелет. Сценанын түбинде эки ороон-
нын флагтары илилген. Бельгиянын гимнинин кийнинде бистий ойнол-
ды. Зал бут кырында. Көрзөм, коштойымда турган Валя Нарылкова-
нын көстөри суркуража бертир. Јып-јылу јаштар јаактарын төмөн
јолдолот. Арткан да кыстар мыжылдажа бергилеген. Кејириме болчок
неме тура бергенин сезип калдым. Ол мөлтүреген көстөр, мөңүн ару
јаштар, байла, качан да ундылбас. Эмди кайда ла јүргөмдө, Гимннинг
күүзин ле уксам, өкпөдрий беремди.

Былыр төрөл Ондой аймагыма јүреле, куучын бажынан бир уул-
дын мынайда айтканын уккам: «Је, уулдар, ол Ирина Роднинанын ый-
лап турганын не деп айдар. Олимпиаданы ойноп алдым деп карын да
сүүнер керек ине». Јөпсинишпей чат-мат тартышкан эдис. Лэйк-Плесид-
те өткөн XIII Ак Олимпиада кычыраачылардын санаазына кирип тур-
ган болбой. Ады-јолы јарлу совет фигурист Ирина Роднинанын пье-
десталда турганы. Гимн ойнолордо, көзи јашталганы. Ол канайда ун-
дылат эмеш. Бот ол сүүнчининг, ырыстын ла орооны учун оморкогоны-
нын јаштары болгонын таш та јүректү кизи сезер эмес пе. Олимпиа-
дада ўч катап улай јенү алганы, онын ўстине өскө ороондо — ол ат-
нере, турумкай ла Төрөлин изү сүүгени. Ол уулга онызын јартап ай-
дып албаганыма кезикте ачынып та јүредим.

Мындый ыраакта, өскө орооннын Каан Театрында, бистин алтай «Койонок» ло «Яблоня» деп кожондор угулганы сүүнчилү ле омор-кодулу. Ол күн онын фойезинде совет бичиичилердин бичиктери, өңдү, жараш откыркалар ла альбомдор база садылган. Көрбөчилер анайда ок хакас кееркедим искусстволо танышкан. Ойыннын экинчи бөлүгү божоп, көжөгө жабыларда ла, арып-чылаганысты жаңы ла сестис.

Алдыбыска чечектерлү је ле деген корзина экелип тургустылар. Ойто ло чур-чуманак, каткы, ойын. Анайып турганчас, посол келди. Жаанап калган кижиги эмитир. Концертисти мактап, Павел Михайловичтин колын узак-узак силкиди. Онызы дезе жаңгыс ла бажын кекийт. Жазыра-да кол чабындыс. Анайып быйанысты айттыс. 10 ноябрьда бельгиецтердин база бир жаан ла жаркынду байрамына учурап калдыс. Ол күн омор Гент городко баштап ла газ өткүргенинен ала 150 жылдыгын темдектегендер. Ансамбль ого кычырту алган. Ого түрген-түкей Дунаевскийдин «Төрөл керегинде кожонгын» («Песня о Родине») белетедис. Концерттеристин та кажызы эн каруулу болгон — эмди аңгылаарга да күч. Же Гент городто Бельгиянын, Голландиянын ла Шотландиянын артисттеринин учына түшпеске тыг ла албаданганыс. Сценага озо ло баштап кара жикпелерин кийген шотландтар чыкты. Марш аайлу ойын ойнодылар. Оны ээчиде военный оркестр, цирк, онон «Жарки» чыкты. Зал жаан, онын учун элбеде турарга келишкен. Хордын улузынын ортозы анча-мынча ыраак болуп калды. Ансамбль эдип, жаба кожондоорго хорго мындый айалгада сүрекей күч. Лаптап туруп тындаланар керек. Төрөл ороонимнын јери элбек ле телкем деген сөстөр залдын үстинде көдүрингилү жаңыланат. Бот, оморкош деп неме мында не. Эки частан ажыра улалган концерт элес эдип, учына жууктап келди. Калганчы номер жаралат. Бис сценанын түбинде турус, алдыбысла катап ла түнүрлерин түнкүлдедип, өскө албатылар өттү. Ансамбль оморды ээчиде бурып, Төрөл керегинде кожоннын калганчы купледин такып, ичкери алтады. Бу ла өйдө зал аайы-бажы јок јызырай берген...

Адакы учында алтай композитор Борис Шулгиннинг «Туулу Алтайдын музыкальный јүрүми» деп бир статьяын эске алып ийерге турум. Ол 1983 јылда чыккан «Чангыр Кадын» деп литературно-кееркемел јуунтыда кепке базылган. Ол статьяда мындый јолдыктар бар: «Улу Октябрьский социалистический революциянын јенүзинин шылтузында бистин ороондо јуртаган албатылардын, ол тоодо азыйда бойынын бичиги јок ук албатылардын национальный кеберлү социалистический учурлу культуралары өзөр элбек јолдор ачылган. Бистин ороондо нациялардын ла ук албатылардын культуралары јаранып өзөри омор бой-бойына болушканы, өмөлөшкөни ажыра өдөлө, исторический кыска өйдиг туркунына жаан једимдерге једип алды. «Кажы ла нация өскөлөринен үренер аргалу да, учурлу да» — деп, Карл Маркс айдып туратан. Ол улу шүүлте јүрүмдик болгоны бистин орооннын албатыларынын јүрүминен иле көрүнөт. Кандый чике ле јолду айдыл-

ган сөстөр. Анайдарда, композитордың айтканына жөмөнип, алтай көрөөчи Красноярсктын комсомолынын сыйынын лауреады, Хакасиянын кожоньынын ла бијезинин «Жарки» ансамблиле жууктада танышкан болзо деп санандым. Андый колбулар текши өзүмиске тебү берер эди. Март айда КПСС-тин обкомында литераторлордың ла искусствоньын ишчилеринин жууны өткөн. Анда КЭБ-тин баш режиссеры В. С. Миرونс сөс айдып, өскө јерлердин артисттериле туштажып, ченемел алыжары керегинде база шүүлте эткен.

Бир канча јыл мынан кайра буряттардың «Байкал» деп ансамбли биске айылдап келеле, искусство сүүчилерге канча кире сүүнчи сыйлаган эди. Оны эмдиге јетире эске алынып јүрүс. Былтыр јайгыда тувалардың «Саян» деп коллективи келип јат деп афишалар илилип, билеттер садылып турала, шык ла токтоп калганы санаама база кирет. Кижии јаткан јерин јаңарлаар болуп бүткен. Карындаштык калыктардың тили башка да болзо, кажы ла кожондо күүн-санааны күйбүредер күүлер бар. Олор көпти айдар аргалу. Андый болордо, ойындарыс онойып ла улалзын.

БИБЛИОГРАФИЯ

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

«Литературный Россия» (1983, 7 октябрь) газетте КПСС-тин обкомунунг качызы Б. К. Алушкиннинг «Высокая судьба» деп статьязы жарлалды. Бу статьяда бистинг областьтын өзүмдери ле једимдери керегинде айдылат.

«Советский Союз» (1983, 11 №) журналда «Обо всем» деп јетирү-де Туулу Алтайга Катунский ГЭС тудатан баштапкы гидростроительдер келгени керегинде айдылат.

Москвада «Наука» издательстводо өткөн јылда «Крестьянство Сибири в эпоху капитализма» деп бичик чыкты. Бичикке Н. Модоровтын Туулу Алтайдын крестьяндары керегинде статьязы кирген. Бу бичик керегинде Б. К. Алушкиннинг «Фундаментальный труд по истории крестьянства Сибири» деп статьязы «Звезда Алтая» (1983, 17 ноябрь) газетте чыкты.

Н. И. Шатинованын «Семья у алтайцев» деп бичигин Н. Гришаев «Советская этнография» (1983, 3 №) журналда шингдейт.

«Советская педагогика» (1983, 7 №) журналда А. Беликованын «Становление и развитие общеобразовательной школы в Горно-Алтайской автономной области» (1920—1933 јј.) деп статьязы салынган.

«Литературный газетте» (1983, 28 декабрь) З. Ибрагимованын «Как Черге состояться» деп статьязы жарлалды. Анда Туулу Алтайда Чаргыда Новосибирсктеги академиянын экспериментальный хозяйствозынын келер өйдөги иштеер ижи-тожы ла онын проблемалары керегинде айдылат.

Бу ок хозяйство керегинде Ю. Родиннинг «Заповедник для домашних животных» деп статьязы «Знание — сила» (1983, 7 №) журналда кепке базылган.

«Изобретатель и рационализатор» (1983, 11 №) журналдын кадарынын төртинчи страницазында «Алтайский пух» деп јетирү жарлалды. Бу статьяда Туулу Алтайда жаңы укту экилер азырап турганы керегинде айдылат.

РСФСР-дин заслуженный зоотехники В. С. Галкиннинг «Абайские мараловоды. Опыт работы» деп бичиги Барнаулда 1983 јылда чыкты. Бичикте Абайдагы совхозтын ан азыраачыларынын ижи-тожы керегинде айдылат.

Новосибирскте В. А. Демидовтың «Октябрь и национальный вопрос в Сибири (1917—1923 жж.)» деп бичиги 1983 жылда кепке базылды. Бичиктиң бир бөлүги «От районных ревкомов к образованию Горно-Алтайской автономной области» деп адалат.

«Художник» (1983, 11 №) журналда КПСС-тин Алтайский крайкомының качызы А. Невскийдин «Нивы Алтая — песнь миру и человеку», искусствovedческий науканың кандидады В. Эдоковтың «Плечом к плечу» деп статьялары жарлалды. Бу статьяларда Москвада ла Барнаулда өткөн «Нивы Алтая» деп художественный выставка керегинде айдылат. Ол выставка край ичинде жаан культурный ла социальный једимдерге учурлалган. Выставкада 400-тен ажыра Москваның, Сибирьдин ле Алтайдың јурукчылары туружып, 800-тен ажыра иштер көргүзилген. Туулу Алтайдың јурукчыларынан И. Ортоңуловтың «Зима в долине Чуя» деп јуругы көргүзилген.

Бу ок выставка керегинде В. Карповтың «Сибирь художественная» деп статьязы «Искусство» (1983, 9 №) журналда жарлалды.

«Литературный Россия» (1983, 30 сентябрь) газетте Г. Арабескинниң «Песня, потерявшая автора» деп статьязы жарлалды. Автор Новосибирск городто јаткан бичиичи М. П. Михеевтиң творчествозы керегинде айдып, ол «Есть по Чуйскому тракту машины...» деп кожонның авторы деп темдектейт.

Јүк ле 1965 жылда М. П. Михеев «Сибирские огни» журналдың тогузынчы номеринде «Как родилась песня» деп статьясында бу кожонды канайда бичигенин куучындайт.

Ол кожон «Живет такой парень» деп кинодо тузаланылган. Онын киного сүреен јакшы келишкени керегинде В. Шукшин «Сибирские огни» (1978, 1 №) журналда бичиген.

«Алтайская правда» (1983, 16 декабрь) газетте В. Нейштадт «Сегодня и каждый день» деп статьясында Горно-Алтайскта областной шахматный клуб ачылганы керегинде айдат.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ УЛУЗЫ — ТӨС ПРЕССАДА

Туулу Алтайда Көксуу-Оозы аймакта аң азыраачылардың аттууулу ишмекчи династиязы — Поповтор бар. Фатей ле Татьяна он үч бала чыдаткан. Алты балазы ороон ичинде строитељдер, инженерлер, үредүчилер болуп иштейт. Јети уулы ончозы аң азыраачылар. Олор адазының јолыла баргандар. Олордың көп сабазы ороон ичинде башкаруның сыйларын алгандар. Крайда бу ишмекчи династияга учурлалган сый бар.

Бу бичи керегинде «Медицинский газетте» (1983, 18 ноябрь), «Неделя» газеттиң 12 номеринде, «Культура и жизнь» (1983, 10 №) журналда ла «Сельская жизнь» (1983, 23 ноябрь) газетте фотојуруктар ла статьялар жарлалган.

Туулу Алтайдын жарлу койчызы Социалистический Иштин Геройы Л. Тоедов керегинде В. Саповтын «Звезда Дельмека» деп статьязы быыл «Настольный календарьда» жарлалды.

«Учительский газетте» (1983, 5 ноябрьда) Б. Волковтын «Дом окнами в школу» деп статьясында СССР-дин албаты үредүчизи Ю. М. Ой-ноткинованын ижи-тожы керегинде айдылат.

«Литературная Россия» (1983, 4 ноябрь) газетте Г. Горышинин «Сад Николая Смирнова» деп очерги жарлалган. Очеркте көп тоолу фотожуруктар салынган.

Бу очерк 1983 жылда газетте берилген материалдардын эң артыгынын бирүзи деп темдектелип, авторго газеттин лауреадынын сыйы берилген.

«Юность» (1983, 9 №) журналда В. Золотухинин «Земляки» деп куучыны жарлалды. Бу куучыннын «Чемал» деп бажалыгында ороон-нын кату жуу-чак өйлөрине блокаднй Ленинградтан Чемалдын санаторийине экелген оору балдардын жүрүмү керегинде айдылат. В. Золотухин бу санаторийде үч жыл жаткан. Ол бойынын баштапкы үредүчизи Мария Трофимовна Устюгова ла оны эмдеген врач Сайкова Антонина Яковлевна керегинде жылу сөстөр айдат.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА ТУУЛУ АЛТАЙДЫН БИЧИИЧИЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ

«Литературная Россия» (1983, 1 июль) газетте иит алтай үлгерчи Л. Белековтын үлгерлери кепке базылды. Үлгерлерди орус тилге О. Пилюгин ле И. Фонаков көчүргөндөр. Бу номерде Б. Укачинин «Энелү уулду» деп үлгери база чыкты.

«Сибирские огни» (1983, 10 №) журналда «Очы-Бала» деп кай чөрчөк орус тилге чыкты. Бу чөрчөкти А. Плитченко көчүргөн. А. Калкин оны алтай албатынын сүүгөн кай чөрчөктөринин бирүзи деп темдектеп, бу эң ле жебрен чөрчөк деп айдат. А. Плитченконын сагыжыла болзо, бу чөрчөк матриархат өйине келижет.

Бу чөрчөкти алтай албатынын сүүгөн ученыый, филологический науканын докторы С. С. Суразаков орус тилге көчүрүп, көп тоолу жартамал жетирүлөрлү чыгарар эдип белетеген.

А. Плитченко жаңыс ла үлгерчи ле көчүрөөчи эмес, ол жарлу бичиичи. Бу өткөн жылда автор «След мамонта» деп повезин бичип божоткон. «Литературная Россия» (1983, 30 сентябрь) газетте ол повестьтен алган «Сибирская грамота» деп үзүгү жарлалды. Автор ыраак күнчыгышта жаткан көп укту албатылардын (ол тоодо алтай албатынын) орус албатыла көп чактардын туркунына өткөн колбуларын көргүзөт.

«Сибирские огни» (1983, 10 №) журналда Ю. Мостковтын «Дорогу осилит идущий» деп обзоры чыкты. Автор 1982 жылда «Алтай»

деп альманахта чыккан Б. Укачиннинг «Убить бы мне голод», Д. Каинчиннинг «С того берега» деп произведениелерин шингдейт. Б. Укачиннинг творчествозын бийик баалап, оны ороон ичинде жарлу үлгерчи ле прозаик деп көргүзет. Ю. Мостков Д. Каинчиннинг «С того берега» деп повезине токтоп, јаан кату өйлөрдү (Алтайда гражданский жуунын өйлөрүн) көргүзип, бичик билбес оок албатынын жадын-жүрүмин чындык көргүскөн деп айдат. Повестын төс геройы бу кату өйлөрдө чындык жолго чыкканы жаан једим деп айдар керек. Д. Каинчиннинг повестьтери ле куучындары бийик кеминде бичилгени автордын жаан једими деп Ю. Мостков темдекейт.

«Литературное обозрение» (1983, 9 №) журналда Наталья Леонидованын статьясы жарлалды. Автор статьясында Б. Бедюровтын «Эль-Бабурган» деп бичигине рецензия берип, поэттин байлык творчествозы керегинде бичийт.

«Литературная Россия» (1983, 28 октябрь) газетте «Раздумья над книгой стихов» деп рубрикада Ю. Лукинин «Вслушиваясь в говор ветвей» деп статьясы жарлалды. Статьяда А. Адаровтын «Пусть живет кедр» деп үлгерлик жуунтызы керегинде көп жылу сөстөр айдылат.

Бу ок газетте (1983, 2 декабрь) кичинек статьяда Туулу Алтайдын эң артык бичиичилерине учурлалган сыйды Кан-Оозы аймакта партиянын XXII партсъездинин адыла адалган колхоз жарлаганы айдылган. Баштапкы тарый бу сыйды бичиичилер: Л. Кокышев, Б. Укачин, Ј. Каинчин, А. Адаров, Э. Палкин ле К. Төлөсов алгандар. Өткөн жылда ол сыйга И. Шодоев, П. Самык, Ш. Шатинов ло Ј. Маскина көстөлдилер.

«Советская культура» (1983, 12 ноябрь) газетте С. Пайнанын «Ученик алтайского Гомера» деп статьясы жарлалды. Бу статьяда бичиичи, кайчы, Туулу Алтайдын шинжү өткүрер институтунын научный ишчизи, художественный самодеятельностьын Бастыраароссийский Лауреады Таныспай Шинжин керегинде айдылат.

«Алтай» (1983, 4 №) деп альманахта Г. В. Кондаковтын «Уроки Максима Горького» деп статьясы чыкты. Автор бу статьяны алтай литературанын најызы А. Л. Коптеловтын 80 жажына учурлай бичиген.

«Сибирские огни» (1983, 10 №) журналда Н. Карлагиннинг «Никогда в пророка не рядится, или критика — это мировоззрение» деп статьясы жарлалган. Статьяда ас эмес јерде Г. В. Кондаковтын творчествозы керегинде айдылат.

Бу ок журналда (1983, 7 №) М. Бушуева Б. Укачининг А. Китайник көчүрген «До смерти еще далеко» деп повезин шингдейт. Повесть 1982 жылда Москвадагы «Правда» издательстводо чыккан.

«Маадай-Кара» деп кай чөрчөкти польский поэт Ян Гочол бойынын тилине көчүрип јат деп, В. Явинский «Алтайская правда» (1983, 14 июнь) газетте жарлалган «Восемь тысяч стихов. Алтайский эпос на польском языке» деп статьясында айдат.

1983 ЫЛДА ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ БИЧИИЧИЛЕРИНИҢ
МОСКВА ЛА ОРООННЫҢ ОСКӨ ИЗДАТЕЛЬСТВОЛОРЫНДА
ЧЫККАН БИЧИКТЕРИ

Бедюров Б. Возраст воли. Стихи. М., Советский писатель, 1933, 87 с.

Бедюров Б. Твердыни Алтая. Стихи. М., Советская Россия, 1983, 160 с.

Каинчин Л. Крик с вершины. Повести. Барнаул, Алтайское книжное издательство, 1983, 288 с.

Калкин А. Г. Алтайские героические сказания: Маадай-Кара; Очы-Бала (Пер. А. Плитченко. Вступит. статья А. Адарова). М., Современник, 1983, 288 с.

Палкин Э. Алан. Роман (Пер. В. Чукреева). М., Современник, 1983, 304 с.

Укачин Б. Повести. М., Современник, 1983, 208 с.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНДА ЧЫККАН
БИЧИКТЕР

Демченко А. Көрүнбес фронттын жуучылы. Роман (Алтай тилге У. Садыков көчүргөн). Горно-Алтайск, 1983, 200 с.

Елемова Г. Күстинг канады. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1983, 96 с.

Ередеев А. Көзимниң чогы. Улгерлер ле поэмалар. Горно-Алтайск, 1983, 96 с.

Кокышев Л. Мен слерди сүүгем. Улгерлер ле поэмалар. Горно-Алтайск, 1983, 392 с.

Кондаков Г. Духовное согласие: Русско-алтайские литературные взаимосвязи советского периода. Горно-Алтайск, 1983, 200 с.

Маскина Л. Туулардын тымыгында. Куучындар. Горно-Алтайск, 1983, 132 с.

Төлөсов К. Кызыл толкулар. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1983, 100 с.

Тепуков К. Сапыш бистинг нөкөрис. Улгерлер ле куучындар. Горно-Алтайск, 1983, 32 с.

Укачин Б. Сүүштинг кайкал-кучкажы. Улгерлер. Горно-Алтайск, 1983, 160 с.

Шинжин Т. Кырлык суулардын кожондоры. Повестьтер. Горно-Алтайск, 1983, 182 с.

КӨЧҮРГӨН БИЧИКТЕР

Пушкин. А. С. Салтан каан керегинде чөрчөк (Алтай тилге А. Адаров көчүргөн). Горно-Алтайск, 1983, 40 с.

Фадеев А. Согулта. Роман (Алтай тилге П. Самык көчүргөн).
Горно-Алтайск, 1983, 176 с.

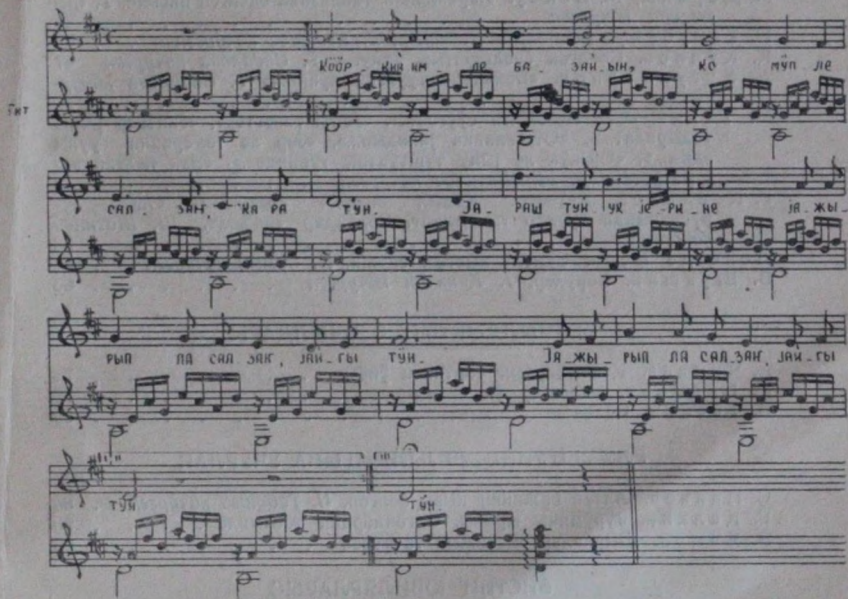
Шолохов М. Донның куучындары (Алтай тилге J. Каинчин
көчүргөн). Горно-Алтайск, 1983, 107 с.

Л. Баштыкова

ЖАЙГЫ ТҮН

Сөстөри К. Төлөсөтинг

Музыкасы А. Тозыяковтын

Көөркийимле базайын,
Көмүп ле салган, кара түн.
Яраш туйук жерине
Жажырып ла салган, жайгы түн.

Булуттар шуузын тудала,
Базырып салдың бажымды.

Баргаа-өлөн жыдыла
Эзиртип ле салдың бойымды.

Тынар-тынбас бараадым.
Тымык-тымык жайгы түн.
Кап ла кара жолыга
Кайылып калдым, кайран түн.

БАЖАЛЫКТАР

Н. Модоров. Интернационализмге ле патриотизмге тазыктыларынын сурактары. <i>Н. Тодосев көчүргөн</i>	3
---	---

ЖАҢЫ ЧҮМДЕМЕЛДЕРДЕН

Б. Укачин. Тагмалар ла нмдер (<i>кыскачак куучындар</i>)	10
Б. Кудирмеков. Тууларда чыкканыс, тууларга жанарыс	33

КОЧУРИШТЕР

М. Дервиш, М. Биссу. Израильдин танкизине бичиген письмо. <i>Т. Садалова көчүргөн</i>	44
И. Такубоку. Бешжолдык үлгерлер. <i>Б. Бедюров көчүргөн</i>	45
К. Кулиев. Соолгон суалгыштын кунугы. <i>Т. Садалова көчүргөн</i>	47
Д. Кугультинов. «Бойынын туулган кунин...» <i>Т. Садалова көчүргөн</i>	—
М. Гекки. «Сен Поэзияны сүүгөн...». «Жаңы газеттер». «Жаңмыр жолло тадырадат...». «От-калапка жаладып...». «Жер ле тегеринин уулы эдим...». «Онжук ле жылу түштүктин түнинде...». «Ээн калган эл-журт үстине...». <i>Ш. Шатинов көчүргөн</i>	48
Г. Кондаков. Автосур. Кызыл энгирде алкыжым. Онын жүруктарында туулар тынгылайт. Солундар сондойт. <i>Ш. Шатинов көчүргөн</i>	52
Лопе де Вега. Сүмелү кыстын сүүжи. <i>П. Самык көчүргөн</i>	54
В. Шукшин. Бөрүлер. <i>Л. Каинчин көчүргөн</i>	66

БЕШЖЫЛДЫКТЫҢ ОЗОЧЫЛДАРЫ

А. Чамаев. Койчылардын төртинчи үйези	73
У. Садыков. Салымду уй саачы	75
В. Тоенов. Солонгы	80

УЛУ ЖЕНУНИҢ 40 ЖЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАЙ

С. Пахаев. Алтай кижинин кызы болгон. <i>Н. Тодосев көчүргөн</i>	85
Г. Қалкин. Жүрүмнің ырызы. Олгөндөрдүн тоозында	90
Э. Яимов. Шыркалар сыстажып та турза	95

БИСТИҢ ЮБИЛЯРЛАРЫС

К. Төлбөсов. Баатырлардын салымы	99
К. Козлов. Жүрүмнің ажузында. <i>Т. Торбоков көчүргөн</i>	104
А. Демченко. Ару уят (<i>куучын</i>). <i>У. Садыков көчүргөн</i>	106

СТАТЬЯЛАР

П. Адаров. Жол-жорык. Санаалар. Шүүлтелер	112
Л. Баштыкова. Библиография	122
Лайгы тун (<i>кожон</i>). Сөстөри К. Төлбөсовтын, күүзи А. Тозыяковтын	127

55 акча

7